

INHOUD

THEMANUMMER TERRORISME

samengesteld door Harry van den Bouwhuijsen

Inleiding	_____	3
Artikels		
Ger GROOT	Het taaie ongemak De paradoxen van het terrorisme _____	6
Harry VAN DEN BOUWHUIJSEN	Geen Woorden maar Daden Beknopte geschiedenis van het terrorisme _____	15
Teun VAN DE VOORDE	Terrorisme in de context van academisch onderzoek: Een leeg concept? _____	34
Rick VAN AMERSFOORT en Wil VAN DER SCHANS	Gewapende strijd in de 21ste eeuw _____	50
Alderik VISSER	Opvoeding, media en geweld: Over de grenzen van het jongste beschavingsoffensief _____	76
Standpunten & Kanttekeningen		
Anton DERKS	De ontmaskering voorbij _____	94

INLEIDING

Het moderne terrorisme bestaat al zo'n anderhalve eeuw, maar pas sedert 'elf september' is het een obsessief thema geworden in het massamediamieke bewustzijn. Hoewel de kans om door een terroristische aanslag getroffen te worden voor bewoners van Westerse landen verwaarloosbaar klein is, is de angst voor 'het terrorisme' (krachtig aangeblazen door de massamedia) in deze landen onevenredig groot. Er worden aan terroristische aanslagen symbolische ladingen toegekend die in geen verhouding staan tot hun materiële inhoud: 9.11 zou een aanval op de vrije wereld inhouden, op de democratie, op het Westen of zelfs het begin zijn van een nieuwe wereldoorlog. De vrees voor het terrorisme is in het Westen in onze dagen vele malen groter dan de vrees voor de risico's die geïmpliceerd zijn in onze geavanceerde technologieën. Van de angst voor de effecten van *global warming*, voor een tweede Chernobyl of voor een niet te stoppen pandemie liggen vermoedelijk slechts weinigen wakker; voor het terrorisme geldt dat niet. Wat verleent dit thema haar obsessieve karakter?

De psychologische impact van het terrorisme is vooral van *morele* aard: in tegenstelling tot de verwoesting die een natuurramp teweeg brengt, is de vernietiging die een terroristische aanslag aanricht bewust gepland en gewild. Datgene wat de mens overkomt valt voor de overlevenden uiteindelijk beter te verwerken dan datgene wat ons bewust wordt aangedaan. Ook wanneer er maar weinig slachtoffers zijn, grijpt een dergelijke aanslag diep in onze morele levensvoorwaarden in.¹ Het is vooral dit morele aspect waaraan Ger Groot in zijn bijdrage aan dit nummer aandacht schenkt. Groot maakt een analytisch onderscheid tussen symboolterrorisme en massaterrorisme. Het gaat daarbij niet om twee vormen van terrorisme die wij in de realiteit in deze zuivere vorm tegenkomen. Eerder gaat het om extremen op een continuüm van morele posities waarop de concrete manifestaties van terrorisme kunnen worden ingetekend op basis van de verhouding tussen het doel dat men nastreeft en de middelen die men bereid is daartoe in te zetten. Hoewel terrorisme als middel nimmer moreel toelaatbaar is, is er in het geval van symboolterrorisme – gemodelleerd naar de politieke moord – sprake van een zekere proportionaliteit tussen een op zich begrijpelijk doel en een symbolisch doelwit. Daardoor wordt dit terrorisme althans begrijpbaar en in zekere zin handelbaar en zelfs onderhandelbaar. Het massaterrorisme is gemodelleerd naar de totale oorlog. Hier is door de radicaliteit van zowel doel ('totale vernietiging van x, y of z') als middelen ('zo veel mogelijk willekeurige slachtoffers maken') niet alleen sprake van het ver overschrijden van een morele grens maar ook van de grens van het begrip van de leden van een morele gemeenschap.

Het terrorisme is, zoals Harry van den Bouwhuijsen in zijn bijdrage duidelijk maakt, geen recent verschijnsel. Het heeft een complexe geschiedenis die op zijn minst teruggaat tot de laatste drie decennia van de negentiende eeuw en het onderging sedert die tijd vele transformaties. Van den Bouwhuijsen probeert deze complexe ontwikkeling in kaart te brengen door deze te beschrijven als de geschiedenis van vier, elkaar gedeeltelijk overlappende golven van terrorisme. Mede door deze complexe geschiedenis is terrorisme een zeer ongrijpbaar fenomeen waarop, zoals Teun Van de Voorde vaststelt, de sociale wetenschap niet of nauwelijks greep krijgt. Die ongrijpbaarheid biedt de po-

¹ Zie Ger Groot, "Terrorisme", *Filosofie Magazine* 13/4 (2004), 20-23.

---

litiek, die gehouden is de ongerichte maatschappelijke angst die het terrorisme steeds weer oproept met ferme acties te bezweren, veel ruimte voor definiëring van de term in het kader van politieke strategieën waarbij dissidenten of radicalen tot terrorist worden verklaard.² Tegenover deze vrije ruimte van de politiek onderzoekt Van de Voorde in haar artikel de mogelijkheidsvoorwaarden voor een wetenschappelijk begrip van terrorisme.

Onder de vermeende terroristische dreiging lijken bewoners van Westerse samenlevingen in toenemende mate bereid om verworven vrijheden op te geven in ruil voor een gevoel van veiligheid. In deze sfeer is er een cascade op gang gebracht van elkaar snel opvolgende maatregelen die geleidelijk aan de democratie en de *rule of law* uithollen. Rick van Amersfoort en Wil van der Schans stellen vast dat waar het in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw nog mogelijk was in het openbaar begrip te uiten voor vormen van wat toen ‘gewapende strijd’ heette, dit in het huidige klimaat al snel als ‘sympathie voor terroristische organisaties’ wordt aangemerkt met alle politieke en justitiële consequenties vandien. Alle vormen van radicalisme dreigen nu verdacht te worden en – met name waar het radicale moslimjongeren betreft – als eerste stadium van een ontwikkeling te worden gezien die automatisch tot gewelddadige acties zullen leiden. In het voetspoor van filosofen als Richard Rorty en Slavoj Žižek wijzen Van Amersfoort en Van der Schans op het gevaar dat de Westerse *Open Societies* hierdoor lopen om terug te glijden in een situatie van verlicht absolutisme, waarin de rol van verlicht despoot vervuld wordt door diegenen die voor de openbare veiligheid verantwoordelijk zijn en die bij iedere vorm van radicalisme reageren met een strafrechtelijke reflex. Naast die strafrechtelijke reflex, zo benadrukt Alderik Visser, bestaat er – in versterkte mate in Nederland na de moord op filmmaker Theo van Gogh – bij de overheid ook een culturele reflex. Ervan uitgaand dat terroristische aanslagen altijd *ook* aanslagen zijn op ‘onze cultuur’ wordt een verband gelegd tussen terrorismedreiging en een falende integratie van voornamelijk islamitische immigranten in die cultuur. Via de beproefde receptuur van het beschavingsoffensief denkt men de vermeende voedingsbodem van radicalisme en terrorisme weg te nemen, een poging waarvan Visser aan de hand van historische voorbeelden beargumenteert dat deze niet alleen futiel maar ook praktisch onhaalbaar is.

Noch de strafrechtelijke, noch de culturele reflex zullen het terrorisme geheel doen verdwijnen. Dat wil niet zeggen dat de overheid geen maatregelen moet nemen om dit kwaad te beteugelen, maar daarbij moet zij ervoor waken dat zij niet datgene opoffert wat zij juist zou moeten verdedigen: de democratische *Open Society*. De *Open Society* moet bereid zijn ter wille van haar voortbestaan in zekere zin te leren leven met het taaie ongemak dat terrorisme heet, zoals Ger Groot betoogt. Politiek bedrijven in *Open Societies* betekent niet de hemel realiseren (dat levert zoals Karl Popper overtuigend heeft laten zien altijd een hel op), maar *piecemeal social engineering*. Dat houdt in, zegt Groot, dat de politiek soms haar afschuw van dit kwaad geweld zal moeten aandoen.

² Dat overkomt buiten Europa Tjetsjensen, Koerden, Chinese separatisten en Tamils; binnen Nederland overkomt dat ook bepaalde groepen activisten. Volkert van der G., de moordenaar van Pim Fortuyn, zo wordt men niet moe te benadrukken, was een dierenactivist.

“Ze moet niet zwichten voor terreur, maar wel weten te onderhandelen wanneer de tijd gekomen is. Ze weet immers dat ze met tegengeweld haar doel nooit geheel zal bereiken.”

De samensteller,
Harry van den Bouwhuijsen

HET TAAIE ONGEMAK

De paradoxen van het terrorisme

Ger Groot¹

ABSTRACT – In this article the author draws a distinction between on the one hand ‘symbol-terrorism,’ selecting its targets, be it persons or objects, on the basis of their meaning, and on the other hand ‘mass-terrorism,’ having as its main goal making as many casualties as possible. While the proportionality of the first type of terrorism renders it up to a certain point understandable, manageable and negotiable, the sheer destructiveness of the second type places it squarely outside the moral order. However, the disproportionality of the second type of terrorism undermines its own basis, since even mass-terrorism legitimizes itself on the basis of a notion of justice.

The root model of ‘symbol-terrorism’ is the political killing. Mass-terrorism, on the other hand finds its model in modern-day warfare in which civilians have become legitimate targets. The world will have to live with this legacy. Up till now, societies that have been the target of mass-terrorism have not been destabilized. Mass-terrorist attacks are experienced as a sort of natural phenomenon and the attacks tend to strengthen the legitimacy of the social order and of the governments involved. Apart from developing a suitable defence strategy against these attacks, governments will have to construct a political domain of negotiation focussing more on ending mass-terrorism, than on punishing the terrorists. When, in contrast, a war-like model is preferred, this will lead to the undermining of the social and juridical order one tries to defend.

Wie meent dat terrorisme een recent verschijnsel is, doet er goed aan de in 1907 verschenen roman *The secret agent* van Joseph Conrad te lezen. Het boek schetst een somber en mistig Londen waarin een anarchistische splintergroep een aanslag voorbereidt op het observatorium van Greenwich. Een dergelijke gebeurtenis heeft inderdaad plaatsgevonden. In 1894 ontplofte er bij dit centrum van toenmalige spits-wetenschap een bom, die echter geen fatale schade aanrichtte.

Betekenisvol was die aanslag echter wel. Het observatorium van Greenwich stond niet alleen model voor het vernuft van een moderne rationaliteit die wereldomspannend aan het worden was. Ook geografisch was Greenwich tien jaar daarvoor het letterlijke richtpunt van de wereld geworden. In 1884 werd de meridiaan die door het stadje liep de universele norm van waaruit het coördinatenstelsel voor de internationale navigatie berekend werd. Tot op dat moment was op veel kaarten de vuurtoren op de westpunt van het Canarische eiland El Hierro daarvoor richtinggevend geweest. Daar zat een zekere

¹ Ger Groot (1954) doceert filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is medewerker voor filosofie en literatuur bij *NRC-Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. Hij levert regelmatig bijdragen aan wijsgerige, literaire en culturele tijdschriften. In 1998 publiceerde hij een bundel gesprekken met filosofen *Twee zielen*, in 2000 de bloemlezing *De uitgelezen Sartre* en in 2003 zijn dissertatie *Vier ongemakkelijke filosofen: Nietzsche, Cioran, Bataille, Derrida*. In 2006 verscheen zijn boek *Het krediet van het credo: godsdienst, ongeloof, katholicisme*.

aardrijkskundige logica in: die vuurtoren vormde het uiterste puntje van wat als het Europese grondgebied gold.

Politieke betekenis had die plaats echter niet. Ze vormde een verre uithoek van een natie die sinds lang haar wereldheerschappij verloren had en met het dreigende verlies van haar laatste belangrijke overzeese koloniën (Cuba en de Filippijnen) op het punt stond te vervallen tot een tweederangsmogendheid. Voor de neutraliteit van het mondiale coördinatenstelsel was dat een voordeel, maar politieke belangen hebben aan een dergelijke zuiverheid weinig boodschap. De beslissing om de nul-meridiaan naar Greenwich te verplaatsen werd dan ook niet louter gedragen door de wetenschappelijke logica die daarvoor de dekmantel vormde. Dat ook de geografie zich nu richtte naar de natie die op dat moment de machtigste op aarde was, versterkte op verborgen - en daarom des te effectievere - wijze de politieke machtssymboliek ervan.

Vanuit dat oogpunt verschijnt de aanslag op het observatorium niet alleen als veel logischer dan op het eerste gezicht lijkt, ook de parallellen met de aanslagen op het New-Yorkse *World Trade Center* van respectievelijk 109 en 117 jaar later springen erdoor des te scherper in het oog. Ook in New York was er sprake van de concentratie van een symbolische en een politieke macht die wereldomspannend was geworden, maar die tegelijk het onmiskenbare culturele stempel droeg van de hegemonie waarin deze macht geconcentreerd was.

1. Symbool- en massaterrorisme

Het hoge symbolische gehalte van de aanslagen van 11 september plaatst deze in een lange traditie, die duidelijk maakt hoe bijziend het commentaar van de Amerikaanse defensie-minister op de Europese ‘blindheid’ voor het terroristische gevaar wel niet was. Niet de onnozelheid van dit continent verklaart de verhoudingsgewijs terughoudende reacties op de recente gebeurtenissen, maar het feit dat de bevolking ervan, net als haar regeringen, sinds lang met dit verschijnsel hebben leren leven. In hetzelfde jaar als waarin Conrad zijn *Secret agent* publiceerde, schreef Andrej Bjelyj in Rusland aan zijn roman *Petersburg*, die een vergelijkbare anarchistische aanslag tegen het reeds wankele tsaristische bewind tot onderwerp had. Weliswaar was hier een persoon en niet een instelling het beoogde object, maar als functionaris van het regime was hij daarmee niettemin op duidelijk symbolische wijze verbonden. Literaire spanning krijgt het boek vervolgens doordat de anarchist die door zijn organisatie tot uitvoerder van de aanslag is aangewezen de zoon is van het slachtoffer.

‘Petersburgs nihilisme’ noemde Nietzsche deze revolutionaire gewelddadigheid, al komt het woord ‘terrorisme’ bij mijn weten in zijn werk niet voor. De archetypische anarchistische bommenlegger van het *fin-de-siècle* zette niettemin de toon voor een opstandige traditie die zich via de veemmoorden van het opkomende nationaal-socialisme, de Franse bomaanslagen uit de tijd van de Algerijnse kwestie, De Duitse *Rote Armee Fraktion* en Italiaanse *Brigate rosse*, de geweldsexplosies van de PLO, de Noord-Ierse bijna-burgeroorlog en de terreur van de Baskische ETA voortzette tot aan de bijna tweehonderd doden in de Madrileense forensentreinen op 11 maart 2004 en de meer dan vijftig slachtoffers in de Londense metro van ruim een jaar later.

Toch komt ongemerkt in deze lijst ook de onrustbarende diversiteit van deze terroristische traditie naar voren. Wie de aard van de aanslagen door de eeuw heen bekijkt, ziet een langzame verslapping optreden van het symbolische karakter van de doelwitten daarvan. Is het voorwerp van Conrads aanslag nog louter gericht op een archetypisch gebouw, waarbij zelfs geen doden worden beoogd, het einde van de reeks kenmerkt zich door een uitdrukkelijke wil tot het maken van zoveel mogelijk slachtoffers die nu juist hun *willekeurigheid* als gemeenschappelijke noemer hebben.

Het Palestijnse terrorisme – eerst van de PLO, later van haar geradicaliseerde opvolgers – vertoont deze *Werdegang* binnen één ideologisch conflict. Aanvankelijk waren ook hier vooral voorwerpen (gekaapte vliegtuigen) of symbolische personen het voorwerp van het geweld – hoewel die laatsten (zoals de vermoorde atleten tijdens de Olympische Spelen in München) al snel verwijderd raakten van de politieke macht. Een werkelijke omslag daarin vond echter pas plaats toen deze beweging zich door middel van bomaanslagen ging concentreren op het maken van zoveel mogelijk slachtoffers. Die laatste waren hoogstens nog door hun Israëliische staatsburgerschap met de doelen van de strijd verbonden – en voor velen gold zelfs dat niet.

Een strikte scheiding tussen beide vormen van terrorisme is uiteraard niet te maken. Hoewel de aanslagen van de 11de september gericht waren tegen (Amerikaanse) symbolen, beoogden ze tegelijk ook het zaaien van zoveel mogelijk dood en verderf. Terwijl de doelen van het linkse terrorisme in de jaren zeventig vrijwel uitsluitend bestonden uit personen met een specifieke machtspositie en dus een hoge symboolwaarde, was daarbij uiteraard ook hun *leven* in het geding. En in het beleid van de Ierse IRA en vooral de Baskische ETA tekent zich een zwalkende beweging af die heen-en-weer gaat tussen grote, ongerichte bomaanslagen en moorden op zeer specifieke personen – ook al nam hun symboolwaarde in het laatste geval steeds verder af, in dezelfde mate als waarin de slagkracht van de organisatie zelf dat deed.

Uiteindelijk werden vooral plaatselijke politici, vooral gemeenteraadsleden, objecten van het Baskische terrorisme, dat op minder spectaculaire maar daarom niet minder effectieve wijze gesteund werd door de alledaagse straatterrorie van de aan de ETA verbonden jeugdbeweging. Het object daarvan was de vernietiging van het politieke, democratische bestel in de betreffende deelstaat, dat de belichaming en legitimatie van een ‘buitenlands bezettingsregime’ werd geacht. Niet de ontregeling van de maatschappij als zodanig was het oogmerk van het terroristische programma, maar het inboezemen van een politieke angst die het normale functioneren van niet-separatistische *partijen* onmogelijk moest maken. Het beleid van de ETA had in dat opzicht veel gemeen met de straatterrorie van het nationaal-socialisme ten tijde van de Republiek van Weimar.

In deze gevallen was er dus sprake van een overgang tussen wat we symboolterrorisme en massa-terrorisme zouden kunnen noemen. Een heel segment van de samenleving vormde het doelwit ervan, en in principe werd de gehele bevolking daardoor geraakt. Haar politieke functioneren was voorwerp van vernietiging en dat ging iedere burger aan – al was het maar omdat hij zich wel drie keer zou bedenken daarin een actieve rol te vervullen. Aan de andere kant bleef de symbolische inzet van het geheel gehandhaafd, precies omdat de inzet daarvan ‘slechts’ een politieke was, en verderreikende gevolgen (bijvoorbeeld in de economie van de streek, de heffing van ‘revolutionaire belasting’ in de vorm van afpersings- en protectiegeld) daarvan afgeleiden vormden.

2. *Tout comprendre*

Hoewel beide terroristische gestalten dus behoren tot eenzelfde spectrum van angstinoezeming, zijn zowel hun oogmerken als hun (massa-)psychologische en praktische gevolgen verschillend. Het symboolterrorisme is wel gericht op een omwenteling van de samenleving, die het slechts met gewelddadige middelen realiseerbaar acht, maar is niet uit op de totale ineenstorting ervan. Hoogstens wordt de geschapen verwarring of de verstoring van een deel of sector van de bestaande orde (bijv. het functioneren van de democratische politiek) beschouwd als een hefboom die de instelling van een nieuwe orde mogelijk moet maken. Het massaterrorisme, daarentegen, heeft de totale ineenstorting van iedere orde op het oog, hetzij vanuit een rigoureuze vernietigingsdrift, hetzij vanuit een dermate radicale revolutie-idee dat alleen de voorafgaande schepping van een nulpunt de mogelijkheid openlegt voor wat het zelf als een ‘nieuwe schepping’ ziet. Opnieuw komt in dat laatste de verwantschap tussen beide vormen van terrorisme naar voren, die ervoor verantwoordelijk is dat zij in hun uitvoeringspraktijken vaak hand in hand gaan. Het is dan ook aan deze dubbelheid te danken dat de aanslagen van 11 september 2001 zich voor zoveel verschillende interpretaties hebben kunnen lenen. De *symbolische* impact ervan kon – naast alle oprechte ontzetting over het aangerichte bloedbad – hier en daar in het Westen en des te meer in delen van de Derde Wereld wel op enig begrip of zelfs instemming rekenen. Een breed ervaren onbehagen over de Amerikaanse heerschappij, steunend op de superioriteit van zowel haar geld als haar wapens, maakten de gebeurtenissen van die dag misschien niet aangenaam om te zien, maar voor velen wel begrijpelijk en in de ogen van sommigen zelfs gerechtvaardigd.

Een veel groter voorbehoud werd daarbij echter gemaakt ten aanzien van de *reële* slachting zelf – en daarbij was niet alleen het medelijden met de slachtoffers in het geding. Via hun gezichten en de verhalen van hun nabestaanden, die de abstracte beelden van de symbolische gebeurtenis humaniseerden, werd niet alleen de menselijke betekenis van het neerhalen van de ‘torens van Babel’ tastbaar, maar werden zowel de massaliteit als de willekeur van de uitgezaaide dood duidelijk. Beide – getal en toevalligheid – gaven deze symbolische gebeurtenis een frontaliteit mee die haar niet meer toonde als een gerichte aanval op bepaalde aspecten van het Amerikaanse of zelfs westerse bestel, waarvan de hervorming door velen *eveneens* gewenst werd. Zij maakten in deze gebeurtenis een wil tot *absolute* vernietiging zichtbaar die wereldwijd nauwelijks iets anders dan afschuw kon opwekken.

Noch de radicaliteit van de vernietigingswil jegens de westerse cultuur *tout court*, noch die van de gebruikte middelen was aanvaardbaar voor het mondiale morele bewustzijn, dat beide extremismen van zich wierp. Terwijl de inzet ervan (omverwerping van de Amerikaanse-westerse hegemonie en levenswijze) onaanvaardbaar werd in de *grondigheid* waarmee – zoals deze middelen zichtbaar maakten – deze aanval een bestel bleek te willen vernietigen dat men slechts zou willen *hervormen*, stuitte anderzijds ook het cynisme van dit *willekeurige* geweld op een onoverschrijdbare morele grens. De verwarring en morele schrilheid in het debat dat na ‘11 september’ losbarstte en waarin vooral de verwijten van ongevoeligheid en medeplichtigheid met de aanvallers óf de aangevallenen over en weer vlogen, hadden hun oorzaak vooral in deze dubbele betekenis van de aanval op de *Twin Towers* als een vorm van symbool- dan wel massaterrorisme.

Het onderscheid tussen beide is dus mede van moreel gehalte, maar ligt niet in de *wel-* of *niet-*toelaatbaarheid van elk van beide. Het zal duidelijk zijn dat het rondzaaien van dood en verderf nimmer een legitieme vorm van politiek, cultureel of zelfs religieus idealisme kan zijn. Dat neemt niet weg dat het symboolterrorisme begrijpelijker is dan het massaterrorisme en daarmee in afschuwwekkendheid door dat laatste wordt overtroffen. In het symboolterrorisme is het doel immers zichtbaarder, nabijer en in sommige gevallen zelfs aanvaardbaar of wenselijk. De middelen zijn dat niet, en de afwijzing daarvan wordt door het begrip niet getemperd maar wel geamendeerd. Ook al is ‘*Tout comprendre est tout pardonner*’ een beruchte drogreden, dat betekent niet dat ‘niet-vergeven’ ook ‘niet-begrijpen’ moet inhouden.

3. Bommen

Het is precies dit begrip dat het symboolterrorisme niet alleen voorstelbaar maakt, maar in zekere zin ook handelbaar en zelfs onderhandelbaar. De doelwitten ervan staan in een inhoudelijke relatie tot de doeleinden van het nagestreefde ideaal en vertonen daarmee een logische (maar, het zij nogmaals gezegd, daarmee nog geen *morele*) proportionaliteit. In de perverse logica daarvan opent zich een mogelijkheid van verstandhouding (tussen daders en overheden) waarin de politiek manoeuvreerruimte krijgt – ook al raakt ze daarmee onvermijdelijk zelf in conflict met haar eigen juridische én morele geweten. De moorddadigheid van de terrorist wordt er niet minder op wanneer men kan begrijpen waarom hij dit en niet een ander slachtoffer gekozen heeft. Hij blijft schuldig, ook al is hij in zijn cynisme nog niet monsterlijk geworden.

Het is precies in dit laatste aspect waarin het symboolterrorisme zich (bij alle continuïteit tussen die twee) van het massaterrorisme onderscheidt. Dat laatste heeft *iedere* grens van aanvaardbaarheid overschreden doordat het zich niet alleen geen enkele beperking in haar middel meer oplegt, maar vooral omdat het het menselijk leven *zelf* tot neutrale grondstof maakt van zijn handelen. Het negeert niet alleen de inwendige verbinding die het doel van de strijd moet verbinden met de *doelwitten* van de actie, maar abstraheert deze laatste geheel van iedere morele waarde. Voor het massaterrorisme bestaat er geen verschil tussen een opgeblazen gebouw of vliegtuig, en de dood van een willekeurig mens. Het is precies de ontkenning van het specifieke gewicht van deze *menselijkheid* die dit extremisme buiten iedere morele orde plaatst.

Daarmee schept het uiteraard ook voor de coherentie van zijn eigen positie een groot probleem. Het beroept zich immers altijd op de vervulling van een rechtvaardigheid, die het slechts door middel van gewapende strijd realiseerbaar acht. In het symboolterrorisme bestaat er nog een zekere proportionaliteit tussen doel en doelwit, zelfs wanneer het de *eerste* morele grens overschrijdt door mensenlevens te eisen (hoezeer de keuze van het slachtoffer ook nog door het doel verklaart – zij het nooit gewettigd – wordt).

In het massaterrorisme is deze proportionaliteit echter geheel zoek: niet alleen door de omvang van de slachting die het aanricht, maar ook en vooral doordat de rechtvaardigheid die het voor zichzelf opeist tegelijk door deze daad flagrant wordt ontkend en geschonden. Zelfs wanneer een dergelijke aanslag slechts één slachtoffer zou eisen, dan is het nog de *willekeur* ervan die, als de ontkenning van diens menselijkheid *tout court*,

een groter affront vormt voor het morele bewustzijn dan de gerichte aanslag, die in ieder geval nog bereid is de identiteit van zijn slachtoffer in ogenschouw en ernstig te nemen. In het laatste geval ligt het terrorisme in het verlengde van de politieke moord, zoals in Nederland het geval was bij de aanslagen op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Het mas-saterrorisme lijkt zijn model daarentegen te ontleen aan de oorlogvoering, en in het bijzonder aan de twintigste-eeuwse wending daarin, die de burgerbevolking als geheel tot object van vernietiging maakte. Voorlopers heeft deze ontwikkeling uiteraard wel, in de tactiek van de ‘verschroeiende aarde’ en zelfs in de massale terrorisering van het platteland tijdens de zestiende-eeuwse godsdienstoorlogen en vooral de Dertigjarige Oorlog in Duitsland in de daaropvolgende eeuw. Een directe en alomvattende vernietiging van steden *inclusief* hun bevolking werd echter pas mogelijk – en daarmee ook werkelijk – dankzij de twintigste-eeuwse technologie die in de Tweede Wereldoorlog kon worden aangewend voor het zaaien van ongericht en universeel verderf onder non-combattanten. De eerste stappen daarin werden gezet door nazi-Duitsland, onder andere met de vernietiging van Sheffield en Warschau, om tenslotte op veel groter schaal te worden beantwoord door de geallieerde luchtbombardementen op de Duitse steden en de nucleaire destructie van het Japanse Hiroshima en Nagasaki.

Het is niet verwonderlijk dat deze uitbreiding van legitiem geachte oorlogsdoelwitten na vijftig jaar voorwerp beginnen te worden van een politiek-morele discussie. Ten aanzien van de op Japan afgeworpen atoombommen konden die vragen al eerder worden gesteld, omdat het daarbij om een radicaal nieuwe technologie ging. De bombardementen op de Duitse steden bleven daarentegen, in hun relatieve technische continuïteit die de ongehoorde uitbreiding van schaal en verschrikking enigszins aan het oog onttrok, gedurende lange tijd onbesproken – ook al deed hun uitwerking feitelijk weinig onder voor die van het atoomwapen. De gerechtvaardigheid van de geallieerde oorlog, het Duitse initiatief in deze nieuwe tactiek en het morele zwart-wit waarbinnen de oorlogsfeiten lang tijd begrijpelijkerwijs werden gewogen, stonden een afstandelijker en neutrale beoordeling van deze luchtbombardementen lange tijd in de weg.

Wanneer deze hier ter sprake worden gebracht, is dat dan ook uitdrukkelijk niet ter verdediging van enig ‘revisionisme’ dat uit is op een andere verdeling of zelfs verlegging van de oorlogsschuld. Het gaat er slechts om dat deze nieuwe wending in de oorlogsvoering en strategie duidelijk maakt hoezeer en langs welke lijnen de idee van willekeurige, massale destructie van menselijk leven in de loop van de twintigste eeuw sluipenderwijs aanvaardbaar is geworden. De Duitse en geallieerde bombardementen vormen daarbij het krijgsequivalent van de politiek van genocide die tegelijkertijd in de vernietingskampen van het nationaal-socialisme gestalte kreeg – maar die met de oorlogvoering geen *direct* verband hield.

Deze minachting voor het *specifieke* en individuele menselijke leven is op deze wijze, helaas, een van de meest problematische erfenissen geworden van de twintigste eeuw, met funeste consequenties voor moraal en moreel op mondiale schaal. In de opkomst van het massa-terrorisme heeft ze haar meest opvallende en daarmee schrikwekkende consequentie, dat vooralsnog met geen beschavingsoffensief of moreel reveil te keren lijkt. Met dit inmiddels cultureel ingekankerde cynisme zal de wereld weliswaar niet in het reine moeten komen, maar wel moeten leren leven. Onder een vastberaden en zo scherpzinnig mogelijke bestrijding van deze dreiging, zal ze tegelijkertijd zich moeten oefenen in een zekere gelijkmoedigheid ten aanzien van wat vooralsnog niet definitief

te voorkomen lijkt – zonder daarbij te vervallen in de lonkende uitersten van cynisme, onverschilligheid of wilde tegen-agressie.

4. Politiek

Enkele bemoedigende omstandigheden zijn daarbij wel te noteren. Om te beginnen vertoont het massaterorisme nog een andere parallel met de totalisering van de moderne oorlogsvoering. Noch de een noch de ander blijkt er immers in te slagen de samenleving die zij op de korrel heeft daadwerkelijk te demoraliseren. De bombardementen van de Tweede Wereldoorlog hadden integendeel een averechts effect: zij versterkten de band van de bevolking met het bewind waartegen zij geacht werd in opstand te komen. Op dezelfde wijze leidt het terrorisme vaak eerder tot een grotere verbetering dan tot een vermurwing van de bevolking, en wint de zittende regering er over het algemeen een grotere afhankelijkheid mee.

Daartegenover staat dat uit dit dubbele fiasco zelden de juiste lessen worden getrokken. Tijdens de Servische oorlog maakten de VS opnieuw van bombardementen gebruik in haar poging de bevolking te bewegen tot een opstand tegen haar leiders – ook al waren deze aanvallen slechts tegen de infrastructuur van het land en niet tegen personen gericht. Het fiasco van het terrorisme is daarenboven nog ongemakkelijker, omdat de verharding die zij bij haar tegenstanders teweeg brengt haar in zekere zin in de kaart speelt. Terwijl de politieke doelen ervan steeds verder uit zicht raken, spint het voor zijn gewelddadige strijd garen bij de wederzijdse radicalisering die daarbij op gang komt. Hoe extremer de opstelling van het bewind dat het bestrijdt, des te legitiemer lijkt immers zijn eigen bestaan en optreden.

Dat veroordeelt ons eens te meer tot het taaie ongemak dat het hedendaagse terrorisme – in ieder geval in de westerse landen – is. Nemen we Spanje of het Verenigd Koninkrijk als voorbeeld van landen die sinds lang met dit verschijnsel hebben leren leven, dan zien we dat de regelmaat daarvan wordt ondergaan als een soort natuurverschijnsel waaraan men van lieverlede is gewend geraakt. De de realiteit van een land waarin af en toe een bom ontploft is – ondanks alle indrukwekkende protestmarsen - merkwaardig laconiek. Leven met een constant gevaar dat slechts af en toe acuut wordt, veroorzaakt een zekere achteloosheid. Op de langere termijn blijkt het nog het meest beangstigend te zijn voor mensen *elders*, wier waarneming niet door de onschuldige alledaagsheid wordt gecorrigeerd. Tenslotte is de kans door een aanslag te worden getroffen, vergeleken met het gevaar om te komen in het verkeer, verwaarloosbaar klein.

Toch blijft het in het geval van terrorisme niet bij een ontnuchterende risicoberekening. De schrikwekkendheid die ervan uitgaat is vooral van morele aard en deze stijgt in de confrontatie met de onverschilligheid van het massa-terrorisme tot de absolute afschuw, waarin het morele als het ware zijn nulgraad raakt. Het terrorisme plaatst de politiek dus voor de opgave het kwaad te bestrijden onder zijn meest onthutsende vorm, als volstrekte morele onverschilligheid, en tegelijk te erkennen dat deze diaboliek het masker is van een bizarre morele realiteit, die zich op grond van ideële of zelfs idealistische overwegingen gerechtigd acht tot de veronachtzaming van de grondslag van iedere moraal zelf: de erkenning dat een mensenleven nooit een neutraal gegeven of instrument kan zijn. Dit maakt een eenvoudige vergeldingsstrategie politiek weinig doeltreffend. Men kan

de daders liquideren, maar de wil waaruit hun daden voortkwamen laat zich niet zo gemakkelijk wegnemen. De strijd van hard tegen hard is weliswaar nodig, maar kan nooit afdoende en ook nooit totaal zijn.

Daarmee opent zich, tussen het militaire, morele en het juridische in, het terrein voor de politiek. Haar opdracht is niet het wenselijke maar het mogelijke, zoals Raymond Aron ooit in zijn discussie met het communisme heeft vastgesteld, en terwille van het tweede moet het eerste soms wat veren laten. Daarom zal de politiek *alle* wegen moeten bewandelen om het terrorisme in te dammen, ook al moet ze daarbij haar afschuw van dit absolute kwaad soms geweld aandoen. Ze moet niet zwichten voor terreur, maar wel weten te onderhandelen wanneer de tijd gekomen is. Ze weet immers dat ze met tegen-geweld haar doel nooit geheel zal bereiken.

Daarom zal de politiek soms amnestie moeten verlenen of misdaden ongestraft laten, wanneer dat de beëindiging van het geweld nader brengt. Tot haar eigen weerzin zal deze *Realpolitik* zich zelfs moeten uitstrekken naar het massaterrorisme, dat niet anders dan als een morele nulgraad moet worden beschouwd en als deze ontkenning van iedere morele *grondslag* zelfs aan gene zijde van goed en kwaad ligt. Haar morele gevoel – en des te meer dat van de slachtoffers – eist vergelding, en toch zal zij daaraan niet volledig kunnen toegeven. Wil zij het morele uiterste, dan zal ze *politiek* het optimale en misschien zelfs de zo verhoopte vrede verliezen – en zich ironisch genoeg al snel begeven in de logica van het terrorisme zelf dat ze bestrijden wil. Het is immers precies dit alles-of-niets dat dit laatste de driestheid geeft die het menselijk leven tenslotte ondergeschikt maakt voor de heiligheid van het doel. De politiek dient, met andere woorden, het prudente inzicht hoog te houden dat de wil die *alles* eist en daardoor nog veel meer verliest van oudsher reeds in een geliefd thema is in de tragische literatuur.

5. Infectie

Er is een tweede reden waarom de politiek zich tegenover het a-morele van de terroristische daad tot een zekere ‘immorele’ soepelheid moet dwingen. Wie zich verlaat op een grimmige oorlogsstrategie, zal al snel bezwijken onder de eigen logica daarvan. Clausewitz’ vaststelling dat de strijd de voortzetting is van de politiek met andere middelen, verkeert dan ongemerkt in haar tegendeel. Wanneer de *war on terror* haar metaforische karakter verliest en echt wordt, zal de regering zich van de weermomstuit gaan gedragen als een oorlogskabinet dat zelfs het recht aan de eisen van de strijd ondergeschikt maakt. De Amerikaanse *Patriot Act* heeft het juridische stelsel in de VS in veel opzichten in een verkapte vorm van oorlogsrecht getransformeerd.

Een dergelijke ontwikkeling gaat veel verder dan die van de staatsorde alleen. Ook de samenleving wordt door een dergelijke oorlogstoestand ontwricht. De beperking van burgerlijke vrijheden laat zich nu in de VS al voelen. Maar sluipender verhardt zich onder een dergelijke mobilisatie ook het maatschappelijk leven in zijn minder zichtbare dimensies. De alomtegenwoordige dreiging van terrorisme maakt iedereen verdacht en ondermijnt daarmee de gemeenschapszin die juist de basis van een effectieve bestrijding daarvan zou moeten zijn. Een dergelijk effect is onvermijdelijk, wanneer het diabolische onder een anoniem masker inbreekt in het meest alledaagse hart van de samenleving.

Paradoxaal genoeg is het terrorisme daarmee een veel grotere bedreiging dan de partij-gangers van de *war on terror* willen. Het bedreigt niet alleen onschuldige levens, maar ook en vooral de samenleving als geheel – wanneer deze zich door zijn a-morele absoluutheid laat meeslepen. Wie oorlog voert, is tot veel bereid – en wie een absolute oorlog voert, offert desnoods *alles* op. In het ergste geval neemt de staat ook de *methoden* van zijn tegenstander over en omhelst hij een regime van terreur.

Oog in oog met het meedogenloze kwaad dat explodeert op het meest onverwachte moment en op de meest alledaagse plaats, staan politiek en samenleving voor de vuurproef waarin het erom gaat het hoofd niet te verliezen. Het plegen van verwoestende aanslagen is in de moderne samenleving helaas onthutsend simpel. De politiek moet deze zoveel mogelijk trachten te voorkomen, maar niet ten koste van zichzelf en van de vrije samenleving. Tegenover dat dilemma zit er – in de mate waarin het terrorisme wel het hoofd kan worden geboden maar het einde daarvan nooit kan worden gegarandeerd – weinig anders op dan gewend te raken aan dit schrijnende ongemak, dat desondanks onverteerbaar blijft.

GEEN WOORDEN MAAR DADEN

Beknopte geschiedenis van het terrorisme

Harry van den Bouwhuijsen¹

ABSTRACT – Terrorism, the subject discussed in this special issue, is not a recent phenomenon. It has a long and very complex history and underwent many transformations in the course of time. In this article the many-faceted history of modern terrorism from the 1880s till today is described as the history of four, partly overlapping, waves: (1) the anarchistic wave, (2) the anti-colonial wave, (3) the bipolar wave (4) the global wave. Each wave is characterised against the background of the political infrastructure which terrorists at a particular moment in time tried to influence, modify or destroy.

Terrorisme is geen modern verschijnsel. Het heeft een lange, complexe geschiedenis die op zijn minst teruggaat tot de eerste eeuw van de westerse jaartelling.² In dit beknopte artikel, dat bedoeld is om het verschijnsel terrorisme in een historische context te plaatsen, is het uiteraard ondoenlijk om die complexe geschiedenis zelfs maar bij benadering recht te doen. Ook voor de geschiedenis van het moderne terrorisme (de periode van 1880 tot heden) is dat in dit bestek niet mogelijk. Voor meer dan een schets is hier geen plaats. Maar in een tijd waarin discussies over terrorisme zich vaak in een historisch vacuüm lijken af te spelen, is zelfs een schets nuttig als het er om gaat dit verschijnsel in een historische context te plaatsen en daarmee een dimensie te belichten zonder welke een goed begrip ervan onmogelijk is.

1. Terreur, *wiens terreur?*

Het moderne concept *terreur* zoals wij dat vandaag de dag gebruiken dateert uit de periode van de Franse Revolutie. In de jaren 1793 -94 stond de Revolutie onder zware druk van zowel binnen- als buitenlandse tegenstanders. In die situatie was terreur een methode met behulp waarvan de revolutionaire leiding van dat moment onder leiding van Robespierre de verworvenheden van de Revolutie wilde veiligstellen. Robespierre,

¹ Dr. Harry van den Bouwhuijsen is historicus en cultureel antropoloog. Hij is als postdoctoraal medewerker verbonden aan de Vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap van de Universiteit Gent. De auteur dankt (in alfabetische volgorde) Georg Horeweg, Karel Philipsen, Awee Prins en Alderik Visser voor hun kritische kanttekeningen bij eerdere versies van dit stuk.

² In de eerste eeuw voerden Joodse zeloten en *sicarii* ('dolkmannen') terroristische campagnes tegen Romeinen en tegen collaborerende of gehelleniseerde Joden. In het Midden-Oosten opereerden gedurende acht eeuwen de Shiitische *Nizari*, beter bekend onder de naam Assasijnen, die ijverden voor een gezuiverde Islam. (Bloom, 2005, hoofdstuk 2; Rapoport, 1984) De acties van Assasijnen hadden *de facto* het karakter van zelfmoordaanslagen, omdat het onder hen als oneerlijk gold om te trachten te ontkomen. (Lewis, 1987: 127) Al de genoemde groepen pleegden hun aanvallen bij voorkeur op religieuze feestdagen, op plaatsen waar veel mensen bijeen waren, zodat het schrikeffect maximaal was.

de Onkreukbare, wenste – waar nodig door middel van een Schrikbewind – een regime te vestigen en te handhaven dat, opmerkelijk genoeg, gebaseerd was op deugd. “*Wij willen*”, zei hij in een toespraak tot de Nationale Conventie, “*de wensen van de natuur vervullen, het lot van de mensheid voleindigen, de beloften van de filosofie inlossen*”. Terreur – een woord dat in deze context een positieve connotatie heeft – was volgens hem en zijn radicale medestanders een geëigende methode om dit hoge doel te bereiken. Robespierre:

*Indien de kracht van een regering in vredetijd is gelegen in de deugd, dan is zij in tijden van revolutie zowel in de deugd als in de terreur gelegen: de deugd zonder welke de terreur rampzalig is, de terreur zonder welke de deugd machteloos is. De terreur is tenslotte niets anders dan de onmiddellijke, strenge en onbuigzame rechtvaardigheid; zij is dus een uitvloeisel van de deugd (...).*³

De passage is onthullend omdat zij duidelijk maakt dat het begrip terreur zijn carrière in de moderne westerse geschiedenis begon in de betekenis van staatsterreur. Het gaat hier om meer dan de triviale constatering dat een staat geweld tegen zijn burgers als middel kan inzetten. De ontwikkelingen tijdens de Franse Revolutie tonen het pijnlijke beeld van de geboorte van de Franse Republiek uit terreur. Pijnlijk omdat het herinnert aan iets wat burgers van moderne democratieën liever verdringen: dat de ordelijke samenleving van heden gebaseerd is op het geweld van gisteren. (Eagleton, 2005) In de loop van het gewelddadige proces van de instelling van *law and order* monopoliseert de staat het geweld en biedt zijn burgers bescherming aan in ruil voor het opgeven van hun recht op privé-gebruik van geweld. Deze instelling van *law and order* is tevens de vastlegging van een discursieve orde, waarbinnen voortaan zal worden gedefinieerd wie terrorist is en wie soldaat, wie geoorloofde strijdmiddelen gebruikt en wie ongeoorloofde. Vanuit deze discursieve orde kan in onze tijd de Amerikaanse overheid terreur definiëren als “*premeditated, politically motivated violence perpetrated against non-combatant targets by subnational groups or clandestine agents*”. (klemtoon toegevoegd)⁴ Terroristen, zo gaat de definitie verder, streven ernaar “*to subvert the rule of law and effect change through violence and fear*”.⁵ Aangezien geweld tegen burgers volgens deze officiële definitie alleen terrorisme heet als dat wordt uitgevoerd door ‘subnationale groepen of clandestiene agenten’⁶ vallen de bombardementen op Guernica, Rotterdam, Coventry, Dresden, Hiroshima of Nagasaki – maar ook de executie van duizenden vermeende contra-revolutionairen door het Franse Schrikbewind – daarbuiten.⁷ Ook Amerika’s in Iraq toegepaste strategie van *shock and awe* – een term die een keurige Engelse vertaling biedt van het woord terreur – valt daar niet onder, omdat het hier een door de overheid goedgekeurde militaire strategie betreft, die gericht is op het

³ www.fordham.edu/halsall/mod/robespierre-terror.html

⁴ Het gebruik van het woord *perpetrated* in plaats van *carried out* ‘ver-taalt’ het officiële anathema. (Townshend, 2002: 7)

⁵ www.whitehouse.gov/news/releases/2003/02/counter_terrorism/counter_terrorism_strategy.pdf.

⁶ We zouden daar, om ook wereldwijd opererende organisaties als Al Qaeda binnen deze definitie te krijgen, *supra-nationale groepen* aan moeten toevoegen.

⁷ Het betreft hier een omstreden punt. Voor Jessica Stern (2001: 14) vallen de hier genoemde gevallen wel degelijk onder terroristische acties uitgevoerd door staten. Voor Bruce Hoffman (1998: 25) vallen dergelijke acties onder het begrip ‘terreur’ dat hij wil onderscheiden van ‘terrorisme’, een term die hij reserveert voor geweld door non-statelijke actoren. Een dergelijk onderscheid maakt ook Khilnani (1993).

verlammen van de wil van de vijand in tijd van oorlog.⁸ Toch blijven er altijd groepen die de vigerende discursieve orde aanvechten en daardoor de staat dwingen de arbitraire en gewelddadige oorsprong van die orde in herinnering te brengen. Toen Andreas Baader tijdens het proces tegen de kopstukken van de RAF in 1975 *Generalbundesanwalt* Siegfried Buback (die kort voor de uitspraak door de RAF werd doodgeschoten) een terrorist noemde, *der Terrorist Buback*, schakelde de voorzitter Baaders microfoon uit. Waarop Ulrike Meinhof door de zaal riep:

Terrorismus ist die Zerstörung von Versorgungseinrichtungen, also Deichen, Wasserwerken, Krankenhäusern, Kraftwerken. Eben alles das, worauf die amerikanischen Bombenangriffe gegen Nordvietnam seit 1965 systematisch abzielten. (...) Die Aktionen der Stadtguerilla richten sich nie (...) gegen das Volk. (...) Die Stadtguerilla bekämpft den Terrorismus des Staats.
(Aust, 1985: 349-350)

De voorzitter ontnam ook haar het woord. “*Sie sind der Herr der Mikrophone, das mag ja sein. Aber der Herr des Verfahrens sinds sie deswegen noch lange nicht*”, was het geschreeuwde antwoord van Baader. Waarop de voorzitter, als vertegenwoordiger van de discursieve orde die door de Duitse staat wordt voorondersteld, Baader, Ensslin en Meinhof uit de rechtszaal liet verwijderen.⁹

Terug naar Robespierre. Het einde van diens Schrikbewind markeerde ook het einde van terreur als middel in dienst van een abstracte en universele deugd. In de negentiende eeuw zou het besef vooropstaan dat deugd, rechtvaardigheid, waarheid en rede geen abstracties zijn die boven de geschiedenis zweven en die door ‘de algemene wil’, wanneer deze zich maar laat leiden door de rede, in een deugdzame staat kunnen worden vertaald. Waarden, zo leerde deze eeuw die het historisme ontdekte, moeten gestalte krijgen in een historisch proces, dat zelf niet door bovenhistorische waarden geleid of beoordeeld kan worden. (Camus, 1973: 111) Dat verplaatste de vraag wat rechtvaardig of redelijk is naar het historische toneel van strijdige opvattingen en belangen. Binnen deze context werd terreur een geprivatiseerd politiek wapen waarvan talloze belangengroepen zich hebben bediend, vooral via aantasting van het vermogen van de staat om de veiligheid van zijn burgers te garanderen. Om de complexe geschiedenis van het gebruik van dit wapen althans op een eerste, schetsmatige manier te ordenen, zal ik in deze geschiedenis een onderscheid maken tussen tussen vier golfbewegingen: (1) de anarchistische golf, (2) de antiekoloniale golf, (3) de bipolaire golf en (4) de mondiale golf. Met uitzondering van de eerste golf, die een min of meer aanwijsbaar begin (jaren 1880) en een duidelijk einde heeft (1914), zijn de overige golven niet duidelijk in tijd of karakter van elkaar afgrensbaar. Als meer dan een hulpmiddel om het complexe materiaal te ordenen is deze indeling dan ook niet bedoeld, maar zonder een dergelijke kunstgreep krijgt men anekdotiek, geen geschiedenis.

⁸ “*You also take the city down. By that I mean you get rid of their power, water. In two, three, four, five days they are physically, emotionally and psychologically exhausted*”, vertelde Harlan Ullman één van de architecten van *shock and awe* aan CBS-verslaggever David Martin.

Zie: www.cbsnews.com/stories/2003/01/24/eveningnews/main537928.shtml.

⁹ Een internationaal *analogon* is de weigering van Syrië om de Amerikaans-Britse definitie te accepteren die het Arabische gewapende verzet tegen Israël als *terroristisch* karakteriseert. (Townshend, 2002: 5) In 2002 verklaarden de al-Aqsa brigades overigens ironisch er trots op te zijn een terroristische organisatie te worden genoemd door ‘s werelds grootste terrorist: de regering van de VS. (Townshend, 2002: 24)

2.1. De anarchistische golf (plm. 1880 – 1914)

In de tweede helft van de negentiende eeuw vonden in Europa grote sociaal-economische en politieke veranderingen plaats. Industrialisatie, urbanisatie, centralisatie van de staat, bureaucratisering en groei van sociale bewegingen zijn daarvan de meest in het oog springende. In Rusland werd in 1861 de lijfeigenschap afgeschaft en werd een begin gemaakt met de landhervorming. In deze maalstroom probeerden anarchisten, socialisten en communisten antwoorden te vinden op de vraag welke sociaal-economische en/of politieke hervormingen een eind zouden kunnen maken aan uitbuiting en onderdrukking, verschijnselen die volgens hen intrinsiek met de genoemde veranderingen verbonden waren. Maar zij twistten over de vraag of het bestaande systeem zodanig hervormd kon worden dat uitbuiting en onderdrukking uitgebannen werden, of dat het systeem zo volledig verziekt was dat alleen omverwerping ervan een oplossing kon brengen. Hoe hartgrondig anarchisten vaak ook met elkaar van mening verschilden, zij waren het er in elk geval over eens dat het bestaande systeem – zowel het sociaal-economische als het politieke – irreparabel was en dus moest verdwijnen. Maar op welke wijze moest het systeem ontmanteld worden? Joseph Conrad geeft in zijn roman *The Secret Agent* (1907) een haarscherpe typering van de gewelddadige ‘propaganda van de daad’ door middel waarvan een betrekkelijk klein aantal vastberaden en beeldbepalende anarchisten het systeem letterlijk wilde opblazen. Verloc, de geheim agent in kwestie, krijgt van zijn opdrachtgever op de Russische ambassade opdracht een bomaanslag te plegen op de sterrenwacht in Greenwich, symbool van de wetenschap waarvan de negentiende-eeuwse bourgeoisie haar heil verwachtte. Deze aanslag op een symbool, zo redeneert zijn opdrachtgever, moet om effectief te zijn een daad zijn “*van vernietigende wreedheid, zo absurd dat ze onbegrijpelijk, onverklaarbaar, haast ondenkbaar is; krankzinnig in feite*”.¹⁰

*Een bomaanslag moet, om de openbare mening enigszins te beïnvloeden (...) puur verwoestend zijn. (...) Jullie anarchisten zouden duidelijk moeten maken dat jullie absoluut vastbesloten zijn het hele maatschappelijke bestel weg te vagen. Maar hoe hamer je dat ontstellend belachelijke besef zo duidelijk in de koppen van de middenklasse dat er geen misverstand meer mogelijk is? Dáár gaat het om.*¹¹

Conrad is hier, als zo vaak, verrassend *to the point*. Het zijn precies deze elementen die we aantreffen in de verdedigingen die anarchisten van uiteenlopend pluimage – van de hoffelijke prins Peter Kropotkin tot Johannes Most, schrijver van *Philosophy of the Bomb* – van het gebruik van geweld als vorm van propaganda van de daad hebben gegeven. In essentie komt hun argumentatie neer op de volgende punten:

- gewelddaden brengen een politieke boodschap onder de aandacht van het uitgebuite volk (het gaat bij deze gewelddaden primair om het psychologische effect, niet om de kwantitatieve verwoesting);
- door middel van deze shocktherapie roepen zij het uitgebuite volk wakker uit zijn lethargische slaap en brengen het tot politiek bewustzijn;

¹⁰ Conrad, *De geheim agent*: 37. Conrads roman is gebaseerd op een anarchistische bomaanslag op het observatorium in Greenwich die plaatsvond in 1894.

¹¹ Conrad, *De geheim agent*: 36.

- tegelijkertijd dwingen zij de staat zijn ware aard te tonen in een neerwaartse spiraal van terreur en contraterreur;
- uiteindelijk zal het tot politiek bewustzijn gekomen, geradicaliseerde volk het gezag van de aldus ontmaskerde staat van zich afschudden, de kant van de anarchisten kiezen en samen met hen de onderdrukkende orde omverwerpen. (Townsend, 2002: 13)

En daarna? Het is opnieuw een romancier die er in geslaagd is de kern van het anarchistische antwoord op die vraag pregnant weer te geven. “*We are going to pull everything down*”, zegt Alice, hoofdfiguur van Doris Lessings *The Good Terrorist* (1984). “*All of it. This shitty rubbish we live in. It’s all coming down. And then you’ll see.*” Het ultieme optimisme achter de propaganda van de daad, het bijna mystieke geloof in de zuiverende en transformerende kracht van het geweld en de onwankelbare overtuiging dat wanneer de onderdrukkende structuren eenmaal zijn opgeblazen, mensen vanzelf, op vrijwillige basis, in een vrije maatschappij samenwerkingsverbanden zullen aangaan, wordt in die laatste vijf woorden uitgedrukt.

2.2. *Propaganda van de daad*

Oorspronkelijk verwees de term ‘propaganda van de daad’ naar revolutionaire acties waarbij groepen boeren en arbeiders zich meester maakten van productiemiddelen en op die wijze aan het volk lieten zien wat socialisme en communisme in de praktijk inhielden. Daden, zo had Bakoenin geschreven, zijn de krachtigste vorm van propaganda en Kropotkin had daar aan toegevoegd dat één enkele daad in een paar dagen meer invloed kon uitoefenen dan duizend pamfletten. Dat gold te meer omdat een groot deel van de onderklasse waarin de anarchisten het revolutionaire vuur hoopten te ontsteken niet of nauwelijks kon lezen.

Een eerste demonstratie van deze daadkrachtige propagandavorm gaven een dertigtal Italiaanse anarchisten toen zij, onder leiding van Enrico Malatesta, in april 1877 de gemeentelijke archieven van een Italiaans bergdorpje verbrandden en de inhoud van de gemeentekas onder de dorpelingen verdeelden. De boeren, inclusief hun priesters, verwelkomden de anarchisten hartelijk maar waren toen het er op aan kwam – het eeuwige probleem van de anarchisten – niet bereid om zich bij deze radicalen aan te sluiten. Toen het leger arriveerde, boden zij hun anarchistische bevrijders dan ook geen hulp, waardoor er voor de laatsten weinig anders opzat om zich uiteindelijk, opgejaagd en halfdood van de kou, zonder verzet gevangen te laten nemen. (Marshall, 1992: 347) Hoewel de actie niet slaagde, had zij toch het gewenste propagandistische effect en gaf zij een stimulans aan de populariteit van de propaganda van de daad in anarchistische kringen. Het onvermijdelijke gevolg van die populariteit was dat er, vanuit uiteenlopende ideologische en strategische overwegingen, nieuwe elementen aan het begrip werden toegevoegd – zoals massademonstraties en terroristische acties – waarbij het echter minder ging om een *verruiming* dan om een *verschuiving* van betekenis, een verschuiving die ook grote consequenties zou hebben voor de wijze waarop ‘het anarchisme’ in het vervolg zou worden gedefinieerd. Het was de uitvinding van het dynamiet in 1867 die de meest spectaculaire uitingen van de propaganda van de daad mogelijk maakte. Die uitvinding markeerde volgens de Amerikaanse anarchist Albert Parsons het begin van een

nieuw tijdperk in de geschiedenis, net zoals in de vijftiende eeuw de uitvinding van het buskruit dat had gedaan.¹² Het buskruit, zo redeneerde hij, had een eind gemaakt aan de heerschappij van de dragers van een harnas.

Zo is ook het dynamiet de bevrijder van de mens geworden van de heerschappij van zijn medemensen. (...) Het is democratisch en maakt iedereen gelijk. (...) Het is een vredestichter en de beste en laatste vriend van de mens. (In Karasek (Hrsg.) 1975: 73-74)

Overigens bleven ook traditionelere wapens als het pistool en de dolk bij aanslagen in gebruik, vooral wanneer het beoogde slachtoffer een specifieke gezagsdrager was, zoals president Carnot van Frankrijk (1894), premier Canovas van Spanje (1897), keizerin Elisabeth van Oostenrijk (1898), koning Umberto van Italië (1900), president McKinley van de Verenigde Staten (1901) of – vooral in Rusland – een gehate hoge ambtenaar, politiechef of legerofficier. De nieuwe communicatiemiddelen (telegraaf, kranten en geïllustreerde tijdschriften die zich op een massapubliek richtten) droegen er sterk aan bij om de propaganda van de daad de beoogde psychologische effecten te geven, zowel aan de kant van het publiek als van de staat.

De ‘ouderwetse’ aanslag met pistool of dolk op één specifieke hoge functionaris was er op gericht het systeem in het hart treffen om het op die manier aan het wankelen te brengen. Maar het was duidelijk dat deze strategie niet werkte. Vermoorde gezagsdragers werden onveranderlijk opgevolgd door nieuwe gezagsdragers en het systeem stortte niet in, in tegendeel. Sterkere middelen, zo dacht men, waren nodig om het systeem aan het wankelen te krijgen. Daarbij verviel het ‘ouderwetse’ onderscheid tussen schuldigen (de steunpilaren van het systeem) en onschuldigen (de slachtoffers van het systeem). “*Il n’y a pas d’innocents*”, verklaarde Émile Henry, die in 1894 een bom gooide in het drukke Parijse café Terminus, hoewel hij – evenals Auguste Vaillant die een bom had gegooid in de *Chambre des Députés* en de anarchisten die twee bommen in het *Teatro Liceo* in Barcelona hadden doen onploffend – er wel voor zorgde dat zijn slachtoffers vooral onder de bourgeoisie vielen en niet onder ‘het volk’. Ondanks die voorzorg was het uiteindelijke effect van dergelijke acties toch dat wat als propaganda van de daad bedoeld was eerder als antipropaganda ging werken. Door dit type acties, uitgevoerd door een betrekkelijk klein aantal individuen die opereerden aan de periferie van het anarchisme, werd deze stroming in de publieke opinie geïdentificeerd met terrorisme. President Theodore Roosevelt sprak uit naam van velen toen hij, na de moord op zijn voorganger William McKinley in september 1901 – precies honderd jaar voor 9/11 – het anarchisme “*a crime against all human race*” noemde, opriep tot een internationaal verdrag waarin het anarchisme overal ter wereld tot een misdaad werd gemaakt (Jensen, 2001: 19, 16) en voorstelde om alle ‘allochtone’ anarchisten naar hun land van herkomst terug te sturen, hoewel velen van hen geen enkele misdaad hadden begaan en tegen dit soort acties waren.¹³ Door de gewelddadige richting waarin de propaganda van de daad zich had ontwikkeld, vervreemde het anarchisme zich van zijn achterban en bereikte uiteindelijk het tegendeel van wat het had beoogd. Uit de confron-

¹² Albert Parsons is één van de ten onrechte van de bomaanslag op de Haymarket in Chicago (1886) verdachte anarchisten, die, hoewel onschuldig, na een schertsproces tot de strop werden veroordeeld.

¹³ Roosevelts voorstel werd niet uitgevoerd, maar in 1919 liet president Wilson veel ‘allochtone’ anarchisten alsnog oppakken en naar de Sovjet Unie sturen. (Rapoport, 2001: 419)

tatie met het terrorisme kwam de uitgedaagde staat versterkt tevoorschijn, met beter georganiseerde politie- en veiligheidsdiensten en met bredere bevoegdheden. Ook werd duidelijk dat een steeds groter wordend deel van ‘het uitgebuite volk’ er voor koos om veranderingen *binnen* het bestaande politieke systeem door te voeren en dat het systeem zich door hun acties ook inderdaad, zij het zeer geleidelijk, hervormen liet. Aan de anarchistisch terroristische golf kwam een abrupt einde toen, na de moordaanslag in Serajewo, tienduizenden jonge mannen die het terrorisme hadden afgewezen bereid bleken zich in naam van ‘de oude leugen’ in de door hun staten gesanctioneerde nieuwe geweldsgolf te storten die wij Eerste Wereldoorlog noemen. *Dulce et decorum est pro patria mori*.¹⁴

3. De antikoloniale golf (1918 – jaren zestig)

Niet op vernietiging van de staat maar, integendeel, juist op de vorming van nieuwe, onafhankelijke staten waren terroristische acties na de Eerste Wereldoorlog – en in versterkte mate na de Tweede Wereldoorlog – gericht. Kernbegrip was hier ‘zelfbeschikking’, een concept dat, naar voren gebracht door de Amerikaanse president Wilson, een belangrijke rol zou spelen bij de herindeling van Europa bij de Vrede van Versailles. Het principe bracht echter ontwikkelingen op gang die in de toekomst tot grote problemen zouden leiden, zowel voor de nieuw ingerichte staten als voor de overwinnaars die deze staten hadden gecreëerd. In de eerste plaats omdat het principe het recht op zelfbeschikking vastlegde *voor elk volk*, maar volstrekt in het midden liet wat nu een verzameling mensen tot een volk maakt. In de tweede plaats omdat het principe de bijl legde aan de wortel van de koloniale imperia van de overwinnaars zelf.

De organisatie die in de jaren onmiddellijk na 1918 de toon zou zetten voor de antikoloniale terroristische golf was de IRA, die met de instelling van de Ierse Vrijstaat in 1921 althans een gedeeltelijk succes zou boeken.¹⁵ Maar door de specifieke ontwikkelingen in het Interbellum zou de term terrorisme in de jaren 1920 – 30 toch vooral geïdentificeerd worden met de methodes waarvan fascist en nazi’s zich bedienden om zich van de staatsmacht meester te maken en de term terreur met de instrumenten waarvan zij – evenals overigens Stalin in de Sovjet Unie – zich bedienden toen zij die macht eenmaal hadden.

In 1934 leidde een moordaanslag op koning Alexander I van Joegoslavië, die op staatsbezoek in Frankrijk was – waarbij ook de Franse minister Barthou omkwam – er toe dat de Volkenbond het probleem van het internationale terrorisme voor het eerst op de agenda plaatste. De maatregelen die uiteindelijk in 1937 aan de leden werden voorgesteld om het terrorisme te bestrijden, werden echter nooit uitgevoerd. Het terrorismeprobleem kreeg in deze jaren te weinig reliëf tegen de achtergrond van een internationale politieke situatie waarvan dreiging, angst en geweld vaste bestanddelen waren geworden. (Guelke, 1998: 3) Dat neemt niet weg dat in dezelfde periode waarin de Volken-

¹⁴ Verwijzing naar het gedicht van Wilfred Owen “Dulce et Decorum”. Vertaling: Het is schitterend en een grote eer om voor het vaderland te sterven.

¹⁵ Gedeeltelijk, omdat de Ierse Vrijstaat een dominion bleef van Groot-Britannië en Noord-Ierland er geen deel van ging uitmaken. Binnen de IRA vond een splitsing plaats tussen voor- en tegenstanders van de regeling en dit leidde tot een burgeroorlog (1922-23) die door de voorstanders werd gewonnen.

bond maatregelen tegen het terrorisme voorstelde, in het Palestijnse mandaatgebied de wederzijdse terroristische aanslagen tussen Arabieren en Joden een aanvang namen als wapen in een conflict dat tot op de dag van vandaag niet is opgelost. Irgun, de Joodse terroristische organisatie, begon vanaf juni 1939 ook aanslagen te plegen op de Britse mandatarissen. De wapenstilstand die de beweging bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog afkondigde¹⁶ werd op 1 februari 1944 verbroken, toen Irgun, onder leiding van de uit een Siberisch strafkamp bevrijde Menachem Begin, het onmiddellijke vertrek van de Britten eiste en de aanslagen tegen hen hervatte. De Joodse terroristische acties tegen de Britten zouden – evenals de acties van de IRA ruim twee decennia eerder – gedeeltelijk succesvol blijken toen op 14 mei 1948 de staat Israël tot stand kwam, die althans een deel van het voormalige mandaatgebied Palestina omvatte. De nieuwe staat zou onmiddellijk het geweldsmonopolie aan zich trekken door leden van Irgun en Lehi in het nieuwe Israelische leger op te nemen en aan het eigenmachtig optreden van deze bewegingen kort na de onafhankelijkheid – die bij voorbeeld tot uitdrukking kwam in de aanslag van Lehi op UN gezant graaf Bernadotte – met militair geweld een eind te maken.

Na de Tweede Wereldoorlog verplaatste het door de IRA ingezette antikoloniale terrorisme zich van Europa naar Europa's koloniën in het Midden-Oosten, Afrika en Azië. In al deze gebieden verzetten nationalistische bewegingen zich tegen de pogingen van de koloniale machten om de vooroorlogse verhoudingen na de oorlog te continueren. Het feit dat de Japanners er in waren geslaagd de zwakte van de Engelse, Franse en Nederlandse koloniale macht aan te tonen, had aan de mythe van de Europese onoverwinnelijkheid een einde gemaakt. Terroristische en guerilla acties speelden in deze antikoloniale strijd beide een rol en vulden elkaar vaak aan.¹⁷ Zo kregen de Fransen in Indochina gewoonlijk te maken met guerilla aanvallen, terwijl zij in Algerije geconfronteerd werden met zowel guerilla acties als met terrorisme. In Kenia voerde de Mau Mau vooral terroristische acties uit, zo ook de EOKA op Cyprus. Een verschil met de acties tijdens de eerste golf is dat men inmiddels had ingezien dat moord op politici vaak contraproductief uitpakte en dat het lonender was om zich te concentreren op de ogen en oren van de staat die men bestreed: de politie. Dit dwong de aldus uitgedaagde staat zich te verweren, onder andere door legereenheden politiebevoegden te geven. (Rapport, 2001: 421) De escalatie van geweld die daarvan het onvermijdelijke gevolg was, vergrootte juist vaak de steun van de bevolking voor de terroristische groepen.

In tegenstelling tot terroristische acties uit de eerste golf hadden dergelijke acties tijdens de tweede golf vaak wel, zij het beperkt, succes. Dit had soms een breuk tot gevolg tussen pragmatici die zich neerlegden bij datgene wat er bereikt was – een Ierse Vrijstaat zonder Noord-Ierland; een onafhankelijk Cyprus, maar geen vereniging met Griekenland; een deling van het Palestijnse mandaatgebied – en radicalen die de strijd wens-ten voort te zetten. Het probleem waarvoor terroristische organisaties die hadden bijgedragen aan de onafhankelijkheid van hun land de nieuwe machthebbers stelden was op

¹⁶ Een groep onder leiding van Avraham Stern splitste zich van de Irgun af omdat men het met deze wapenstilstand niet eens was en ging tijdens de oorlog door met terreuraanslagen op de Britten, in wie zij de voornaamste vijand zag. De groep staat bekend als Lehi en wordt ook wel aangeduid als Stern Gang.

¹⁷ Evenals terrorisme is guerrilla een vorm van asymmetrische oorlogvoering. Het verschil is dat guerrillastrijders, in tegenstelling tot terroristen, gewoonlijk een uniform dragen en openlijk wapens dragen. Guerrillastrijders opereren gewoonlijk ook in grotere groepen dan terroristen, die zelfs geheel zelfstandig tewerk kunnen gaan.

welke wijze deze organisaties onder het geweldsmonopolie van de nieuwe staat konden worden gebracht. Ook daar waar zo'n organisatie zich van de staatsmacht meester maakte – zoals in Algerije het FLN – stond men voor de opgave om over te schakelen van een situatie waarin men via terroristische aanslagen de *hearts and minds* van de bevolking probeerde te winnen naar een situatie waarin men dat via vreedzame politieke middelen moest doen. Na de Algerijnse onafhankelijkheid in 1962 vormde het FLN zich om tot een politieke partij, die tot 1989 de enige toegestane partij zou blijven. Maar er in slagen de *hearts and minds* van een groot deel van de Algerijnse Islamitische bevolking te winnen zou het FLN niet, zoals bleek na het afblazen van de eerste nationale meerpartijenverkiezingen in 1991, toen terroristische en contra-terroristische acties tienduizenden slachtoffers zouden eisen in de periode die bekend staat als de Algerijnse Burgeroorlog.

4. De bipolaire golf

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een bipolair internationaal krachtenveld dat zo sterk was dat het voor non-statelijke groepen met strikt lokale belangen vrijwel onmogelijk was daarbuiten te blijven. In dat bipolaire krachtenveld veranderde ook het terrorisme van karakter omdat lokale acties onvermijdelijk een internationale betekenis kregen. Er laten zich in deze golf twee kleinere golfbewegingen ontdekken, waarvan de eerste samenvalt met ontwikkelingen in de Vietnamoorlog en de tweede met ontwikkelingen die plaatsvonden na beëindiging van die oorlog en het eind van de Koude Oorlog in 1991.

4.1. De eerste golfbeweging (*ultralinks terrorisme*)

In Europa en Noord-Amerika leidde de escalatie van de oorlog in Vietnam tot steeds luidere protesten, vooral onder jongeren, protesten die samenvloeiden met groeiende kritiek op het bestaande kapitalistische systeem waarvan de VS als symbool werd gezien. Uit dat radicale jongerenprotest kwamen vanaf eind jaren zestig in de Verenigde Staten zelf (the Weathermen), Duitsland (RAF), Italië (Brigate Rosse), Frankrijk (Action Directe) en Japan (het Japanse Rode Leger) 'stadsguerillagroepen' voort die zich, als 'revolutionaire voorhoede van de massa's in de Derde Wereld', in oorlog achtten met 'het imperialisme van de USA' en met de kapitalistisch-industriële staten van het Westen. In hun acties grepen zij terug op het model van de anarchistische propaganda van de daad, waarvan zij eenzelfde heilzame effect verwachtten als destijds Kropotkin en Most; geweld moest de maatschappij zuiveren en de massa's uit hun consumentenverdoving wakker schudden.

Op 22 mei 1967 onstond er brand in het Brusselse warenhuis *A l'Innovation*, ten gevolge waarvan 322 mensen om het leven kwamen. Deze gebeurtenis inspireerde de leden van *Kommune I*, waartoe ook Andreas Baader – één van de kernleden van de RAF – behoorde, tot het volgende commentaar:

Ein brennendes Kaufhaus mit brennenden Menschen vermittelt zum erstenmal in einer europäischen Grossstadt jenes knisternde Vietnamgefühl (dabeizusein

und mitzubrennen), das wir in Berlin bislang noch missen mussten. (Aust, 1986: 43)

Daarop volgde de waarschuwing:

Wenn es irgendwo brennt in der nächsten Zeit, wenn irgendwo eine Kaserne in die Luft geht, wenn irgendwo einem Stadion die Tribune einstürzt, seid bitte nicht überrascht. Genauso wenig wie bei der Bombardierung des Stadtzentrums von Hanoi. (Aust, 1986: 43)

Na een bomaanslag die de RAF op het hoofdkwartier van het Vijfde Amerikaanse Legerkorps in Frankfurt op 11 mei 1972 uitvoerde, werd de verklaring uitgegeven:

Für die Ausrottungsstrategen von Vietnam sollen Westdeutschland und West-Berlin kein sicheres Hinterland mehr sein. Sie müssen wissen, dass ihre Verbrechen am vietnamesischen Volk ihnen neue, erbitterte Feinde geschaffen haben, dass es für sie keinen Platz mehr geben wird in der Welt, an dem sie von den Angriffen (...) revolutionärer Guerilla-Einheiten sicher sein können. (Geciteerd in Bakker Schut, 1986: 33)

Daarmee verwees de verklaring naar een nieuwe trend in het internationale terrorisme: samenwerking tussen uiteenlopende groepen, overal ter wereld, voor wat betreft operationele steun, trainingsfaciliteiten, *safe houses* en fondsenwerving. (Sterling, 1981: 10, 26) Met name de bij de PLO aangesloten Palestijnse organisaties speelden een belangrijke rol bij de training van zo'n veertig terroristische groepen die alle kleuren van het ideologische spectrum vertegenwoordigden (van IRA tot RAF), vaak tegen betaling van een bedrag tussen de \$5.000 en \$10.000 voor een zesweeks trainingsprogramma. (Hoffman, 1998: 84) Voor dat doel kon gebruik worden gemaakt van trainingskampen in Libanon, totdat het Israelische leger dat land in 1982 binnenviel, de trainingskampen vernietigde en de PLO moest uitwijken naar Tunesië. De meest spectaculaire actie die uit deze internationale samenwerking voortkwam was 'Operatie Deir Yassin'¹⁸, waarbij op 30 mei 1972 drie leden van het Japanse Rode Leger, gewapend met machinegeweren en handgranaten, namens het PFLP¹⁹ een aanval uitvoerden op Lod Airport in Tel Aviv. Het was het PFLP zelf dat in 1968 met de kaping van een El Al lijnvlucht Rome - Tel Aviv de golf van luchtpiraterij had ingezet die vliegtuigen tot kwetsbare symbolen maakte van staten die als tegenstanders in een conventioneel conflict te sterk zouden zijn. (Sterling, 1981: 135-137; Hoffman, 1998: 67-68)²⁰ Wilden deze aanvallen op symbolen effectief zijn, dan was een mondiaal *multiplier effect* noodzakelijk waarvoor de massamedia garant stonden. Het waren in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw vooral Palestijnse groepen die terroristen overal ter wereld leerden "to choreograph

¹⁸ Genoemd naar de slachting die leden van de Joodse terroristische organisaties Irgun en Lehi aanrichtten onder de bevolking van het Palestijnse dorp Deir Yassin van 9-11 april 1948. Bij Operatie Deir Yassin kwamen 26 mensen om en doodde één van de aanvallers zichzelf met een handgranaat. (Volgens sommigen ligt hier de inspiratiebron voor de latere Palestijnse zelfmoordaanslagen.)

¹⁹ PFLP: Popular Front for the Liberation of Palestine; een marxistisch-leninistische Palestijnse beweging die vooral bekend is geworden door vliegtuigkapingen in de jaren zeventig van de 20e eeuw. Het PFLP ontstond onder leiding van George Habash in 1967, na de Zesdaagse Oorlog, uit diverse andere radicale Palestijnse groeperingen.

²⁰ Tot die tijd waren vliegtuigkapingen, door bij voorbeeld Cubanen, voornamelijk ongebruikelijke wijzen om luchtvervoer te regelen.

their violence for an audience far beyond the immediate geographical loci of their respective struggles".²¹ München 1972 (een begrip dat evenmin toelichting behoeft als 9/11), de gijzeling van zeventig personen tijdens de conferentie van OPEC ministers in Wenen onder leiding van huurling-terrorist 'Carlos de Jackhals' (1975), de kaping van een Air France Airbus die leidde tot de Israelische Operatie Entebbe (1976), de kaping van de Achille Lauro (1985), de lijst van spectaculaire acties uit de jaren zeventig en tachtig kan naar believen worden uitgebreid. Nodig is dat echter niet, omdat het hier niet om volledigheid gaat maar om het karakteriseren van een golfbeweging.

4.2. *Terrorisme als war by proxy*

Naast dit op de anarchistische propaganda van de daad uit de eerste golf geïnspireerde terrorisme bleven ook het antikolonialistische, nationalistische, etnische en separatistische terrorisme bestaan; vormen die kenmerkend waren voor de tweede golf. In de bipolaire Koude Oorlogssituatie werden dit soort bewegingen echter vrijwel onvermijdelijk in de sfeer van één van beide polen getrokken.

In 1964 besloot het Sovjet Politbureau om de uitgaven voor het steunen van revolutionaire en bevrijdingsbewegingen in de gehele wereld met duizend procent te verhogen. Boris Ponomarev, toenmalig hoofd van de Internationale Afdeling van het Centrale Comité van de Communistische Partij verklaarde dat het de internationale taak van de Sovjet Unie was om alle "*revolutionaire, democratische bewegingen van de moderne tijd*" te ondersteunen.

In de praktijk betekende dit dat dergelijke bewegingen konden rekenen op militaire en politieke trainingsfaciliteiten in de Sovjet Unie en zijn satellietstaten, op wapens, geld en strategische adviezen. Ook beschikte men in Moskou in de Patrice Lumumba Universiteit over een academische instelling waar niet alleen de toekomstige politieke elite van bevriende staten uit de Derde Wereld geschoold werden in de communistische ideologie, maar waar ook door duizenden revolutionairen "*guerilla- en andere revolutionaire tactieken*" werden bestudeerd. (Bloom, 2005: 121)²²

De VS, die tot 1975 in Zuidoost Azië niet in staat was gebleken om met officieel gesanctioneerd militair geweld een antwoord te geven op dergelijke tactieken, schakelde na vertrek uit Vietnam over op *low intensity conflict* en *war by proxy*. Dat wil zeggen dat zij zich, evenals de Sovjet Unie, ging richten op het steunen van 'revolutionaire' groeperingen, *in casu* groeperingen die zich met alle middelen richtten op het ondermijnen van regeringen die door de Verenigde Staten werden opgevat als pro-communistisch. In Afrika, waar na de val van het laatste Europese koloniale imperium, Angola, Mozambique en Portugees Guinea 'vrijkwamen' (1975), betekende dit dat de VS een houding aannam van "*benign and permissive tolerance*" ten opzichte van het apart-

²¹ Formulering ontleend aan Hoffman (1988: 65), die hem overigens zelf in een ander verband gebruikt.

²² Bloom spreekt zelfs van "*a virtual terrorist academy*", overigens zonder deze kwalificatie te onderbouwen. De universiteit, opgericht in het begin van de zestiger jaren, werd genoemd naar Patrice Lumumba, de eerste premier van Congo na de onafhankelijkheid, juni 1960. Lumumba kreeg onmiddellijk te maken met de door België gesteunde afscheiding van de delfstofrijke provincie Katanga. Toen hij de Sovjet Unie om hulp vroeg, werd hij afgezet en gearresteerd. Uiteindelijk werd hij door of met medewerking van Belgische soldaten in Katanga vermoord.

heidsregime in Zuid-Afrika, met wie een verhouding van ‘constructive engagement’ werd aangegaan. (Mamdani, 2004: 118) Via Zuid-Afrika werd steun verleend aan Renamo in Mozambique en Unita in Angola – twee groeperingen die zich vooral met terroristische aanslagen op burgerdoelen bezighielden. De VS zou deze nieuwe strategie intensiveren in Centraal-Amerika toen zij, in het kader van de door Reagan ingezette *roll back* politiek²³, de *Contras* steunde, zowel in hun terroristische acties tegen het Sandinistische regime in Nicaragua, als in de handel in cocaïne waarmee die operaties werden gefinancierd. (Mamdani, 2004: 100-118) Maar pas in de eindfase van de Koude Oorlog, zegt Mahmood Mamdani, “*the United States came to see the embrace of terror as the means to an international public good*”: de val van de Sovjet Unie. (Mamdani, 2004: 118) In een interview gepubliceerd in *Le Nouvel Observateur* (januari 1998), onthulde Zbigniew Brzezinski, *national security advisor* van president Jimmy Carter dat, in tegenstelling tot wat men tot dan toe had aangenomen, de Amerikaanse steun aan de Afghaanse *Mujahedin* begonnen was ruim vijf maanden vóór de Russen Afghanistan binnenvielen, om op die manier *the evil empire* in een Vietnam-achtige val te lokken. (Kolko, 2002) Brzezinski:

The day that the Soviets officially crossed the border, I wrote to President Carter, in substance: We now have the opportunity of giving to the USSR its Vietnam War. Indeed, for almost 10 years, Moscow had to carry on a war unsupported by the government, a conflict that brought about the demoralization and finally the break-up of the Soviet empire. (In : Le Nouvel Observateur; Jan. 15-21, 1998, 76)

Maar niet alleen de Sovjets zouden in de Afghaanse val lopen. Ook de Amerikanen, die deze val hadden opgezet, zouden er uiteindelijk zelf in terecht komen. Vanaf het aller-eerste begin werd de Amerikaanse steun aan de groepen die het pro-Sovjet regime in Afghanistan bestreden in het teken geplaatst van een gewapende *Jihad* tegen *the evil empire*, waarvoor radicale Moslims uit alle delen van de wereld werden aangeworven. (Mamdani, 2004: 126-130) Het was de door de VS gefaciliteerde Afghaanse *Jihad* die deze radicale Moslims samenbracht en ze een coherent doel gaf binnen het bipolaire krachtenveld van de Koude Oorlog. Dat doel beoogde een Islamitische infrastructuur te creëren die de Koude Oorlog door middel van de strijd in Afghanistan tot een voor de Amerikanen goed einde zou helpen brengen. Die infrastructuur kwam tot stand en de Koude Oorlog kwam tot een einde. Maar – o dialectiek! – de gewelddadige infrastructuren die door beide partijen tijdens de Koude Oorlog waren opgeroepen, zouden op onvoorziene en onbedoelde manier in een nieuw, caleidoscopisch, mondiaal krachtenveld na die oorlog de wereld blijven verdelen.

²³ De *roll back* politiek was er, in tegenstelling tot Trumans *containment* politiek, niet op gericht de invloed van het communisme in te dammen, maar om dit actief terug te dringen. *War by proxy* en *low intensity conflict* waren cruciale bestanddelen van deze onder president Reagan ingezette politiek.

5. De mondiale golf

Omdat in de overige artikelen van dit nummer de huidige vormen van terrorisme al uitgebreid ter sprake komen en ook omdat voor een historisch overzicht daarvan de noodzakelijke tijdsafstand ontbreekt, zal ik mij in deze paragraaf beperken tot het plaatsen van wat historisch-kritische kanttekeningen bij enkele al te gemakkelijke assumpties die het publieke debat lijken te beheersen.

Als we de Westerse massamedia mogen geloven, bepalen twee samenhangende elementen het karakter van de meest recente terroristische golf: Islamitisch fundamentalisme en zelfmoordaanslagen. Op die basis karakteriseerde David Rapoport in zijn artikel “The Four Waves of Rebel Terror and September 11” deze golf dan ook als religieuze golf. (2001) Is dat terecht? Zeker, het is onmiskenbaar dat er na het verdwijnen van de bipolaire wereld van de Koude Oorlog een toename is geweest van het aantal terroristische aanslagen dat met fundamentalistisch religieuze argumenten werd verantwoord.²⁴ Voor de goede orde: het gaat hierbij lang niet altijd over *Islamitisch* fundamentalisme. In de VS pleegden Christenfundamentalisten bomaanslagen op abortusklinieken en moordaanslagen op medewerkers daarvan. (Zie Baird-Windle & Bader, 2001)²⁵ In Israël doodde de Joods fundamentalistische arts Baruch Goldstein negenentwintig Arabieren bij het Graf van de Patriarchen in Hebron en vermoordde Yigal Amir premier Rabin. Beiden gaven religieuze redenen voor hun daad. In India pleegden Sikhs een moordaanslag op premier Indira Gandhi voor wat men de ontheiliging noemde van de Gouden Tempel in Amritsar door het Indiase leger. Toch is het feit dat terroristen hun acties in een religieus idioom motiveren nog geen reden om te spreken van religieus of fundamentalistisch terrorisme. De term ‘religieus fundamentalistisch terrorisme’ is méér dan alleen een beschrijving; de term impliceert ook een verklaring waarin een verband wordt gesuggereerd tussen fundamentalisme en terrorisme. Maar welk verband? Bij fundamentalisme gaat het om een correcte interpretatie van (religieuze) teksten; bij terrorisme gaat het om het bereiken van een politiek doel. Welke relatie bestaat er tussen een correcte tekstlezing en terroristische acties? Op die vraag bestaat bij mijn weten geen antwoord; wel bestaan er op dit gebied allerlei vooroordelen. In het geval van de veronderstelde relatie tussen Islamitisch fundamentalisme en terrorisme stammen die vooroordelen uit de door Edward Said en anderen beschreven oriëntalistische traditie. (Said, 1978; Hentsch, 1992) Binnen die traditie wordt het gedrag van niet-Westerlingen verklaard vanuit hun – statisch opgevatte – cultuur, in tegenstelling tot het gedrag van Westerlingen dat primair verklaard wordt als uitkomst van individuele beslissingen. Wanneer Christenfundamentalisten overgaan tot terroristische acties beschouwen wij hun gedrag als pathologisch. Wanneer Moslimfundamentalisten hetzelfde doen dan zoeken wij in hun cultuur naar een verband tussen tekstinterpretatie en

²⁴ Volgens Hoffman (1998: 90-91) waren er in 1980 64 internationale terroristische groepen waarvan er slechts 2 religieus gemotiveerd waren. In 1995 waren er 56 internationale groepen waarvan er 26 religieus gemotiveerd waren. Dat aantal daalde daarna weer, maar het effect van religieus gemotiveerd terrorisme is doorgaans veel groter dan aanslagen van seculiere groepen, vanwege het relatief hogere aantal slachtoffers dat men vanuit religieuze motieven bereid is te maken.

²⁵ Van Timothy McVeigh, die met zijn bomaanslag op een federaal overheidsgebouw in Oklahoma de bloedigste aanslag op Amerikaanse bodem pleegde vóór 9/11, wordt beweerd dat hij banden onderhield met de extreem rechtse *American Christian Patriot Movement*. McVeigh zelf heeft altijd volgehouden geheel op eigen initiatief te hebben gehandeld.

terrorisme. (Mamdani, 2004: 17-62) Echter, terrorisme kan in beide gevallen het best worden begrepen in termen van zijn strategische functie. (Crenshaw, 1981) Terrorisme is het “*coercive instrument of choice*” (Pape, 2003: 3) van groepen die voor de door hen gewenste oplossing van sociale en/of politieke problemen geen toegang hebben tot de officieel gesanctioneerde politieke kanalen of die deze kanalen niet als legitiem erkennen. “*Terrorism*”, zeggen Alan Krueger en Jitka Maleckova dan ook terecht, “*is more accurately viewed as a response to political conditions and long standing feelings (either perceived or real) of indignity and frustration*”. (2003: 119) Dat geldt onverkort ook voor de meest spraakmakende vorm van terrorisme: de zelfmoordaanslag. Robert Pape, die alle zelfmoordacties uit de periode 1980-2003 heeft onderzocht, kwam tot de conclusie dat, in tegenstelling tot wat in de Westerse berichtgeving vaak wordt gesuggereerd, zelfmoordaanslagen niet verbonden zijn met een bepaalde godsdienst of nationaliteit. Verreweg het grootste aantal zelfmoordacties werd uitgevoerd door de *Tamil Tigers*, een marxistisch georiënteerde groep die op Sri Lanka vecht voor een onafhankelijke Tamilstaat. Alleen al deze groep – die ook het beruchte zelfmoordvest uitvond – is verantwoordelijk voor 75 van de 186 zelfmoordaanslagen die plaatsvonden in de periode 1980-2003. (Pape, 2003; Sprinzak, 2000) Ook de Koerdische PKK voerde zelfmoordacties uit, evenals Tsjetsjeense en Kashmiri separatisten. Pape kwam tot de conclusie dat in meer dan 95% van de gevallen het centrale doel was om een democratische staat ertoe te bewegen zich terug te trekken uit een gebied dat de plegers van de aanslagen als hun thuisland zagen en dat dergelijke acties werden nagevolgd omdat zij in de ogen van de leiders van de bewegingen – althans gedeeltelijk – succesvol waren. (Pape, 2003: 9) De eerste zelfmoordacties die Hezbollah in 1983 in Libanon uitvoerde tegen de Amerikaanse en Franse troepen leidden inderdaad tot het vertrek van de Amerikanen en Fransen in datzelfde jaar. Zelfmoordacties leidden in 1985 tot het vertrek van de Israelische troepen uit een deel van Libanon en in 1994 en 1995 tot een versnelde terugtrekking van Israelische troepen uit de Gazastrook en de *Westbank*.²⁶ De acties van de *Tamil Tigers* leidden uiteindelijk (nog) niet tot een onafhankelijke Tamilstaat, maar (voorlopig) wel tot een mate van autonomie van de Tamils binnen het Sri Lankaanse staatsverband. Ook daar waar zelfmoordacties niet het gewenste territoriale doel hadden, konden zij door de bewegingen die ze als politiek middel inzetten toch als succesvol worden beschouwd wanneer zij leidden tot grotere steun onder de bevolking, tot een sterkere positie ten opzichte van rivaliserende groepen, tot grotere steun van buitenlandse financiers, tot frustratie van een onderhandelingsproces dat men ongewenst vond of tot concessies die men niet op andere wijze had kunnen loskrijgen. (Bloom, 2005: 96)²⁷ *Rational Fanatics* noemt Ehud Sprinzak de leiders van organisaties die zelfmoordacties als strategie hanteren dan ook. Zij zorgen er zelf wel voor om buiten schot te blijven, zegt hij, “*but opt for suicide terrorism as a result of cold reasoning*”. De plegers van de aanslagen die deze leiders uitdenken zijn volgens hem dan ook “*nothing more than the*

²⁶ Pape (2003: 10-13) wijst er op dat deze terugtrekking al overeengekomen was bij de Osloaccorden. Israel kwam deze verplichtingen echter onveranderlijk te laat na. Hamasleiders waren ervan overtuigd dat Israels daadwerkelijke en versnelde terugtrekking in dit geval wel degelijk aan de 9 zelfmoordaanslagen te danken was die Hamas in de jaren 1994-95 pleegde, waarbij 80 doden vielen.

²⁷ Krueger en Maleckova (2002: 14) halen een opiniepeiling aan die in 2001 onder de Palestijnse bevolking van de Gazastrook en de *Westbank* werd gehouden. Een meerderheid van de ondervraagden was van mening dat de zelfmoordaanvallen op Israelische doelen “helped achieve Palestinian rights in a way that negotiations could not have”.

instruments of terrorist leaders who expect their organization to gain tangible benefits from this shocking tactic". (Sprinzak, 2000: 3, 5) Religieuze overtuigingen kunnen een rol spelen bij diegenen die zich voor zelfmoordacties laten recrutereren, maar ook patriotisme, haat tegen de vijand, een diepgeworteld gevoel van slachtofferschap alsook de zwart-romantische wens om een uitzonderlijke daad te stellen en door de gemeenschap na zijn dood als held te worden vereerd. (Bloom, 2005: 30) Het punt dat ik hier wil maken is dat, ongeacht de motieven van de individuele uitvoerders, terrorisme in al zijn gedaanten een middel is waarmee de leiding van de organisaties waarvan zij deel uitmaken een *politiek* doel wil bereiken en dat vanuit dat politieke doel moet worden begrepen. Ook de verwoestende aanslag van 9/11 betekende geen Islamitische aanval op 'het Westen' of op 'de moderne beschaving' zoals in die schokkende dagen van meerdere kanten werd beweerd. Susan Sontag constateerde een week na de aanslag dan ook terecht – tegen de stroom in – dat 9/11 een aanval was "die werd uitgevoerd als gevolg van bepaalde Amerikaanse belangen en daden". (Sontag, 2001) Ook de motiveringen die Mallah Omar, leider van de Taliban, en Osama bin Laden voor de aanslag gaven, wezen in die richting. In een bericht aan het Amerikaanse volk verklaarde Omar dat "u ervan doordrongen dient te zijn dat de incidenten en pijn die u hebben getroffen het resultaat zijn van het verkeerde beleid van uw regering". En Osama bin Laden meldde in een interview:

(dat) de huidige VS een dubbele moraal heeft. Ieder die zich tegen hun onrechtvaardigheden verzet, wordt een terrorist genoemd. De VS wil onze landen bezetten, onze grondstoffen plunderen, agenten van hen aanstellen, die over ons moeten regeren (...) en ze wil dat wij daarmee instemmen. (Clemons, 2001)

Woorden die sterk lijken op de teksten van de RAF en vergelijkbare organisaties uit de derde golf.

Het feit dat sedert het einde van de bipolaire wereld in 1991 veel terroristische acties in een Islamitisch-fundamentalistisch jargon worden gemotiveerd, heeft een *politieke* genealogie. Dit feit kan niet los worden gezien van de nauwe banden die er tijdens de Koude Oorlog bestonden tussen de creatie van een Islamitische *Jihad* en Reagans strijd tegen *the evil empire*, van de strijd om de olie in de Golfregio en de oorlog in Irak, van de stationering van een Amerikaanse troepenmacht in Saoedi-Arabië vanaf de eerste Golfoorlog, van de Westerse steun aan Israël en aan onderdrukkende Arabische regimes alsook van het gebrek aan politieke expressiemiddelen in veel Arabische landen. Het feit dat het Arabische ongenoegen zich zo vaak uit in Islamitisch idioom heeft meer te maken met het ontbreken van een infrastructuur om dat ongenoegen ongestraft te vertellen in termen van politieke eisen dan met specifieke eigenschappen van het Islamitisch idioom. Uit een Arabisch land als Jordanië komen, naar het zich laat aanzien, minder terroristen dan uit Afghanistan, Algerije of Saoedi-Arabië. (Pekelharing, 2001: 2) Terrorismen is vanuit dit perspectief de gebarentaal van de politiek stemlozen, die in een voorgaande, bipolaire, periode geleerd hadden in deze taal effectief boodschappen van de ene pool aan de andere over te brengen. In onze caleidoscopische, geglobaliseerde wereld waarin oorlogen voor Westerlingen steeds meer op *computergames* zijn gaan lijken en iedere Westerse *bodybag* er één teveel is omdat er 'bij ons' geen slachtoffers mogen vallen, doet deze gebarentaal bijna archaisch aan. Wij vergeten snel. De stemmen van Andreas Baader, Ulrike Meinhof en al die anderen die zich in de zeventiger en

tachtiger jaren van de vorige eeuw politiek stemloos voelden binnen de kapitalistische democratieën zijn verstomd. Op dit moment is in het westen alle aandacht gericht op ‘Islamitisch-fundamentalistisch terrorisme’ zoals in de drie decennia voor de Eerste wereldoorlog op het ‘anarchistisch terrorisme’. Die eerste anarchismegolf verdween evenals de twee golven die daarop volgden. Het is waarschijnlijk dat ook deze vierde golf na enige tijd zal verdwijnen. Maar het is onwaarschijnlijk dat daarmee *het terrorisme* zal verdwijnen. Ook terroristische bewegingen zijn onderhevig aan *burnout*, ook zij routiniseren, charismatische leiders verdwijnen, politieke omstandigheden veranderen. Maar nieuwe bewegingen zullen blijven opkomen die hun voorbeeld zullen volgen en aan hun eigen doeleinden aanpassen; in die zin vertegenwoordigt het terrorisme ook een leerproces. Het terrorisme van de vierde golf wordt alleen op een oppervlakkig niveau gekenmerkt door het religieuze idioom waarin een spraakmakend deel van de huidige terroristen zich uitdrukt. Het kenmerkt zich veel meer door de toepassing die wordt gemaakt van nieuwe ontwikkelingen op ICT-gebied en van de nieuwe organisatievormen die de globalisering in het post-bipolaire tijdperk met zich meebracht. Al Qaida, zegt Mia Bloom, “*is (...) like an NGO with multiple independent franchises. (...) These franchises are likely to survive the death of its ‘corporate parent’*”. (2005: 187)

Evenals de mondiale drugskartels en virtuele ondernemingen die in de jaren negentig opkwamen, ontstond (Al Qaida) in een tijd waarin financiële deregulering grote hoeveelheden zwevende rijkdom had gecreëerd en de georganiseerde misdaad internationaal was geworden. Al Qaida’s meest opvallende kenmerk – het wereldwijd beramen van een geprivatiseerde vorm van georganiseerd geweld – was in het verleden onmogelijk. (Gray, 2003: 10)

Het gaat hier om méér dan om ‘slechts’ een verandering van organisatie of techniek. De onthoofdingsvideo’s die op het internet circuleren en de aanslagen die op *prime time* plaatsvinden maken ons duidelijk dat de huidige terrorismegolf een nieuwe vorm in het leven heeft geroepen: het wereldwijde terrorismetheater waarvan alle op de media aangesloten aardbewoners *in real time* de toeschouwers zijn. Het terrorisme van de vierde golf speelt zich niet ‘daarginds’ af; het dringt door in de on-beslotenheid van onze huiskamers, keukens, slaapkamers, onze mobiele telefoons, ons bewustzijn. Om Shakespeare te parafraseren, *all the world ‘s a stage and the proscenium arch is our television screen*.²⁸ Het *o my god* van een verbijsterde toeschouwer toen het tweede vliegtuig een Twin Tower ramde was een kreet van ontzetting uit de zaal waarin ook wijzelf aanwezig zijn. Voor het tijdperk van de globalisering geldt het adagium *vluchten kan niet meer*. Niet naar onthoofdingsvideo’s kijken helpt ons niet; wij weten dat ze er zijn. Deze nieuwe theatervorm blijft beschikbaar ook nadat de huidige golf van terrorisme zal zijn weggeëbd. Welke groepen zich van deze middelen zullen gaan bedienen, valt niet te zeggen. Toevallige omstandigheden spelen hierbij waarschijnlijk een grotere rol dan wij met de wijsheid van achteraf vaak geneigd zijn te denken. Waarom grepen de Tsjetsjenen naar het terreurwapen en de Tataren niet? Waarom de Basken wel en de Catalanen niet? Waarom de zigeuners niet of de *dalits* in India? (Laqueur, 2004: 3) De historicus past bescheidenheid. Zijn wijsheid is altijd wijsheid achteraf. Hadden de zigeuners wel naar het terreurwapen gegrepen dan had de historicus ongetwijfeld redenen gevonden

²⁸ “All the world ‘s a stage”; citaat uit Shakespeare, *As you like it*. “And the proscenium arch is our television screen”; citaat uit Burke (2004).

waarom zij dat deden. Waarom sommige groepen de afgelopen anderhalve eeuw het terrorisme als strijdmiddel hebben aangewend, heb ik in dit beknopte overzichtsartikel begrijpelijk proberen te maken. Waarom sommige groepen dat in de volgende eeuwen zullen doen, laat zich niet vooraf bepalen. Alleen achteraf zal dat begrijpelijk lijken. Geschiedenis is niet onvoorstelbaar, zij is wel onvoorspelbaar.

Literatuur

- AUST S. (1986), *Der Baader Meinhof Komplex*, Hoffman und Campe, Hamburg.
- BAKKER SCHUT P.H. (1986), *Stammheim: Der Prozess gegen die Rote Armee Fraktion*, Neuer Malik Verlag, Kiel.
- BAIRD-WINDLE P. & BADER E.J. (2001), *Targets of hatred: Anti-abortion terrorism*, Palgrave, New York.
- BLOOM M. (2005), *Dying to kill: The allure of suicide terror*, Columbia University Press, New York.
- BURKE J. (2004), 'Theatre of terror', *The Observer*, 21 November 2004.
- CAMUS A. (1973), *De mens in opstand*, De Bezige Bij, Amsterdam. (Oorspronkelijk 1951).
- CLEMONS S. (2001), 'Washington is blind voor zelfgekweekte haat tegen Amerika', *NRC-Handelsblad*, 3 oktober 2001.
- CONRAD J. (2003), *De geheim agent*, Bert Bakker, Amsterdam. (oorspronkelijk 1907).
- COOLSAET R. & VOORDE T. Van de (2004), '*Het internationale terrorisme: Een longitudinale statistische analyse*', Universiteit Gent: Vakgroep Politieke Wetenschappen.
- CRENSHAW M. (1981), 'The causes of terrorism', *Comparative Politics*, 13 July 1981.
- EAGLETON T. (2005), *The roots of terror*.
(www.redpepper.org.uk/societ/x-sep05-eagleton.htm)
- HOFFMAN B. (1988), *Inside terrorism*, Columbia University Press, New York.
- GAMBLIN G. (1998), *Terrorism in Russian populism and European anarchism in the 1870s: A comparative analysis?* Research papers in Russian and East European studies. Birmingham: University of Birmingham.
- GRAY J. (2003), *Al-Qaida en de moderne tijd*, Ambo, Amsterdam.
- GUELKE A. (1998), *The age of terrorism and the international political system*, I.B. Taurus, New York.

- HENTSCH T. & REED F.A. (1996), *Imagining the Middle East*, Black Rose Books, Montreal/New York.
- JENSEN R.B. (2001), 'The United States, international policing and the war against anarchist terrorism', *Terrorism and Political Violence*, 13, 1, 15-46.
- KEDWARD R. (1971), *The anarchists: The men who shocked an era*, BCP Unit 75, London.
- KHILNANI S. (1993), 'The politics of terrorism', *Political Quarterly*, 64, 3.
- KOLKO G. (2002), *Another century of war?* New Press, New York.
- KRUEGER A.B. & MALECKOVA J. (2003), 'Education, poverty and terrorism: Is there a causal connection?', *Journal of Economic Perspectives*, 17, 4, 119-144.
- LAQUEUR W. (2004), 'The terrorism to come', *Policy Review*, 124.
(www.policyreview.org/aug04/laqueur.html)
- LEWIS B. (1987), *The assassins: A radical sect in islam*, Oxford University Press, New York.
- MAMDANI M. (2004), *Good muslim, bad muslim: America, the Cold War en the roots of terror*, Pantheon Books, New York.
- MARSHALL P. (1991), *Demanding the impossible: A history of anarchism*, Harper-collins, London.
- PAPE R.A. (2003), 'The strategic logic of suicide terrorism', *American Political Science Review*, 97, 3. (www.danieldrezner.com/research/guest/Pape1.pdf)
- PAPE R.A. (2005), 'The logic of suicide terrorism: It's the occupation, not the fundamentalism', *The American Conservative*, 18 July 2005.
(www.amconmag.com/2005_07_18/article.html)
- PEKELHARING P. (2001), 'De gebeurtenissen van 11 september: Oorlog, geweld en terrorisme'
(www.bezinningscentrum.nl/teksten/lunchbijeenkomsten/pekelharing.htm)
- RAPOPORT D. (1984), 'Fear and trembling: Terrorism in three religious traditions', *American Political Review*, 78, September, 655-677.
- RAPOPORT D. (2001), 'The four waves of rebel terror and September 11', *Current History*, December 2001, 419-425.
- SAID E. (1978), *Orientalism*, Penguin Books, London.
- SONTAG S. (2001), 'Amerika heeft de Islam niet geprovoceerd', *NRC-Handelsblad*, 13 oktober 2001
- SPRINZAK E. (2000), 'Rational fanatics', *Foreign Policy*, 120, September/October 2000, 66-73.
- STERLING C. (1981), *The terror network*, Holt, Reinhart and Winston, New York.

STERN J. (2001), *The ultimate terrorists*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).

TOWNSHEND C. (2002), *Terrorism: A very short introduction*, Oxford University Press, Oxford.

TERRORISME IN DE CONTEXT VAN ACADEMISCH ONDERZOEK: EEN LEEG CONCEPT?

*Teun Van de Voorde*¹

ABSTRACT – Since the dreadful attacks on 11 September 2001 the word terrorism seems to be on everybody's lips. This emotively charged and powerful term is frequently put forward without much further clarification. Given the tendency to condemn rather than to explain terrorism, we might conclude that the term is more useful as a political weapon than as an analytical instrument. While the term terrorism has obtained an extraordinary status in public discourse, much of the same can be said about its position in the context of academic research. The essay's main premise is that uncertainty on the causes of terrorism results directly from the absence of a consensus on the precise meaning of terrorism. Central is the question why terrorism is such a problematic topic within the context of academic research. More specifically, we wish to reveal some of the reasons that seem to make a definition for terrorism unfeasible, consider the main obstacles and limitations, and more specifically, uncover the conditions a definition of terrorism should respond to. However, the point of undertaking such an enquiry is not to arrive at a definition. By reflecting on certain fundamental questions we rather focus on a discussion of how terrorism can be interpreted and eventually, how it can be clarified and explained. We argue for a 'definition of meaning' that takes into account the context-bound nature of the phenomenon, and includes criteria that relate to the effects of fear or terror.

'Terrorisme' is een erg geladen en afkeurende term die vaak opgeworpen wordt zonder veel verdere inhoudelijke duiding. Denken we maar aan de hevige reacties na de aanslagen van 11 september 2001. De aanslagen van 11 september waren ontsproten aan 'het kwade' en ze werden uitgevoerd door 'lafaards' en 'vijanden van de vrijheid' die opgejaagd en gestraft moesten worden, zo sprak George W. Bush in de eerste nadagen. De idee van 'the war on terrorism' en daarbij horende metaforen als "*we will smoke them out of their holes*" zijn veelzeggend.² Zeker in de Verenigde Staten blijven gevoelens als woede, onbegrip, angst en verontwaardiging in brede kringen een neutrale, technische of objectieve kijk op de zaken verhinderen – zozeer zelfs dat zo'n houding in diezelfde kringen als onbetamelijk of onpatriottisch beschouwd wordt. Terrorisme lijkt wel een aparte categorie van geweld te zijn, een extranormale vorm van politieke agressie die bijzondere tegenmaatregelen rechtvaardigt – als we recente dis-

¹ Teun Van de Voorde is wetenschappelijk medewerkster aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Ze bereidt een doctoraat voor over "De grondoorzaken van het internationale terrorisme. Een longitudinaal onderzoek naar de opkomst en het verdwijnen van opeenvolgende golven van grootschalige terroristische activiteiten".

² De Bush administratie kadert de strijd tegen terrorisme consequent binnen een oorlogsretoriek. Een eerste duidelijke aanwijzing hiervan kwam enkele dagen na de aanslagen van 11 september 2001. (Remarks by the President, Secretary of State Colin Powell and Attorney General John Ashcroft, President Urges Readiness and Patience, 15/09/2001, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/print/20010915-4.html>).

cussies in acht nemen, tot en met het voeren van oorlogen, het martelen van verdachten en het beperken van de vrijheden van burgers toe.³ Niet alleen de Amerikaanse leiders, maar ook overheden van bij voorbeeld Rusland, Turkije, India of Egypte hebben het eigen publiek overtuigd dat in de strijd tegen het terrorisme het doel de middelen heiligt. Bij spraakmakende aanslagen zoals Beslan (2004) of Bali (2002) hoeft het niet te verwonderen dat in de populaire opinie een terrorist bij definitie nog het meest een slechte persoon is die geen respect betoont voor het menselijke leven. Zelfmoordactivisten zijn niet alleen kwaadaardig maar ook fanatiek dus op de één of andere manier moeten ze wel gestoord en onmenselijk zijn. (Keely, 2002: 38) Maar wat met de strijd van de Koerden in Turkije, of de strijd die Tsjetsjenen en Kasjmiri voeren tegen de gevestigde orde? Ook hier blijken de ongeregelde stelselmatig in de hoek geduwd van het terrorisme. Bestempeld als terroristen zal het deze bevolkingsgroepen telkens aan legitimiteit ontbreken in hun streven naar een grotere autonomie of zelfbestuur. Meer nog, doordat zij afgeschilderd worden als gevaarlijke of irrationele fanaten wordt wel eens vergeten dat zij in se vrij gangbare, en misschien wel gerechtvaardigde politieke doelstellingen nastreven.

Gezien de uiteenlopende connotaties en verholen assumpties blijkt ‘terrorisme’ in die mate elastisch dat er virtueel geen limiet is aan de manier waarop eenieder het begrip invult. In die zin is het niet overdreven te stellen dat het hanteren van de term terrorisme vaker de rol vervult van ideologisch wapen dan van analytisch instrument. Whitbecks argument vat de kwestie treffend samen: “*The word terrorism is so subjective as to be devoid of all meaning but, at the same time, extremely dangerous because people tend to believe that it does have meaning and use and abuse [the term] by infusing it with whatever they hate as a way of avoiding rational thought and discussion and excusing their own outrageous behaviour.*” (Geciteerd in: Keely, 2002: 34) Het punt is dat in afwezigheid van een expliciete definitie het stigmatiseren primeert op het begrijpen van de objectieven, de ideologie of maatschappelijke krachten die mee aan de basis liggen van het geweld. (Onwudiwe, 2001: 11) Doordat terrorisme een pejoratieve en krachtige intuïtie inhoudt, heeft de term een buitengewone status in het publieke discours verworven. Eén logisch gevolg is dat terrorisme (of het gebruik van de term) het wederzijdse onbegrip aanwakkert en dat debatten polariseren. Een volgend probleem is dat onze visie op bepaalde conflicten en gevallen van politiek geweld ernstig vertekend raken. Uiteraard zou het overdreven zijn te besluiten dat de gangbare interpretaties of het publieke discours over terrorisme volledig gelijk te schakelen zijn met de definities die gehanteerd worden voor academische doeleinden. Wel zijn deze connotaties een eerste indicatie van de moeilijkheden die gepaard gaan bij het definiëren van terrorisme als concept.

Hoewel de invloed van de definiërende agens op zich een ruim onderzoeksonderwerp beslaat en het discours rond terrorisme een vergaande invloed heeft op onze concepties,

³ De recente verlenging van de intussen beruchte USA PATRIOT Act is maar één illustratie van de vergaande mate waarin burgerrechten in de verdrukking kunnen komen bij de strijd tegen terrorisme. Met name de goedkeuring van af luisterpraktijken en de vergaande vrijheden van politie- en inlichtingsdiensten gaan lijnrecht in tegen het Westerse model van liberale vrijheid. Een andere verontrustende ontwikkeling is de openlijke discussie over de legalisering van marteling binnen de strijd tegen het internationale terrorisme. Voorstanders betogen dat foltering aan regels onderworpen kan worden en als effectief wapen tegen terrorisme gerechtvaardigd is in naam van vrijheid en democratie (Raimond Gaita, Goede foltering bestaat niet. In: De Standaard, 18/03/2006).

richten we ons verder op de vraag waarom het fenomeen terrorisme zo problematisch is als onderzoeksobject. Meer specifiek willen we nagaan waarom een terrorismedefinitie voor academische doeleinden buiten bereik lijkt te liggen, welke de voornaamste problemen en beperkingen zijn maar vooral ook aan welke voorwaarden een definitie voor terrorisme behoort te voldoen. Daarmee ligt onze opzet niet bij het bereiken van een terrorismedefinitie; het punt is veeleer dat het opwerpen van enkele fundamentele vragen ons tot een discussie brengt over hoe terrorisme geïnterpreteerd en verklaard kan worden. (Waldron, 2004: 7)

Voor we enkele van deze beperkingen op conceptueel niveau identificeren, dienen we het definitieprobleem explicieter binnen de sociale wetenschappen te kenschetsen (sectie 1). Wat blijkt is dat geen consensus bestaat over de definitie van terrorisme. Het is onduidelijk hoe het fenomeen geïnterpreteerd dient te worden, en daarmee samenhangend, welk verklaringskader geschikt is. De onduidelijkheid over de oorzaken van terrorisme vloeit rechtstreeks voort uit de onenigheid over de precieze inhoud van terrorisme. Onze vooropgestelde reflectie over de definitieproblematiek is dan zinvol omdat het een meer algemene beoordeling inhoudt van het fenomeen dat we terrorisme noemen, en tegelijk de voornaamste theoretische problemen aankaart die met de interpretatie ervan gepaard gaan.

1. Terrorisme: een leeg concept?

Binnen de sociale wetenschappen zijn maar weinig concepten waarover geen contestatie bestaat. Nadat hij ruim honderd definities van terrorisme analyseerde, besloot Schmid: “*Terrorism is an abstract phenomenon of which there can be no real essence which can be discovered and described. Definitions serve as agreements on the way concepts should be used. The correct definition should be the one which is constantly used by all users. In the field of terrorism, there is no such agreement about any single definition.*” We blijven met andere woorden achter met een Babylonische verwarring aan betekenissen. (Schmid, 1983: 6) Sommigen besluiten dat de meeste definities inadequaaf of ronduit vertekend zijn en suggereren dat terrorisme niet gedefinieerd kan worden. De beroemde uitspraak van Potter Stewart over de onmogelijkheid van een definitie voor pornografie –*but I know it when I see it*– lost volgens vele commentatoren de impasse op. (Geciteerd in: Keely, 2002: 33) We zouden het hier bij kunnen laten en aannemen dat de term terrorisme nooit meer dan een betekenisloze huls kan zijn en dat een nauwgezette analyse van het fenomeen onmogelijk is. Niettemin kunnen we ons deze vergaande houding van relativisme niet veroorloven. Terrorisme is onmiskenbaar een relevant en prangend politiek probleem, niet alleen in het menselijk leed of materiële schade dat het berokkent maar zeker ook door de pertinente maatschappelijke vragen die het fenomeen oproept.

We moeten echter onomwonden stellen dat voor het fenomeen terrorisme weinig tot geen degelijke academische verklaringen voor handen zijn. De sociale wetenschappen staan niet buiten schot en blijken in deze een verpletterende verantwoordelijkheid te dragen. Problematisch is dat verklaringen voor terrorisme op inadequate theorievorming rusten, terwijl deze toch veralgemeend geraakt zijn. Adrian Guelke duidt de kwestie treffend samen als “*the poverty of general explanations*”. (Guelke,

1995: 35-37) Er zijn voorbeelden te over van aangenomen waarheden, niet-falsifieerbare hypotheses of ongegronde generalisaties die het fenomeen terrorisme moeten verklaren. Te snelle modernisering en afbraak van de traditionele maatschappij, toegenomen interdependentie, technologische ontwikkelingen en de verhoogde toegang tot gesofisticeerde wapens, relatieve deprivatie, repressie door de staat, de toegenomen kwetsbaarheid van de moderne samenleving, en allerhande variaties op deze thema's representeren al jaren de meest voorkomende verklaringen in de literatuur. Daarnaast is een mythologie ontstaan rond terrorisme. Laqueur somt enkele van de hardnekkigste op: telkens wanneer een spectaculaire aanslag een nieuwe campagne inluidt denkt men dat terrorisme een nieuw fenomeen is; men gelooft dat terrorisme niet kan gedefinieerd worden omdat het een politiek geladen term is; men schuift terrorisme naar voren als het wapen van de zwakken, dat altijd wordt aangewend waar mensen legitieme grieven hebben (en dat terroristen dus eigenlijk idealisten zijn); of men benadert terrorisme als een zeer effectieve strategie met potentieel tot existentiële destructie. (Laqueur, 2002: 219-223) Het zijn alle overtuigingen of hypotheses die niet altijd iets of soms helemaal niets bijdragen aan onze inzichten over het fenomeen. Het resultaat is een gebrek aan accumulatie van kennis, een opeenstapeling van contradictoire stellingen en van vage, ononderzochte suggesties. (Guelke, 1995: 50) Meningen over het fenomeen terrorisme zijn er genoeg, maar de sociaal wetenschappelijke discipline blijkt te falen in haar belangrijkste opdracht: het verklaren en voorspelen ervan. Ook voor de aanslagen van 11 september en de opkomst van internationaal terrorisme als één van de grootste bedreigingen in de 21ste eeuw,⁴ geldt dat de interpretaties ervan ver uiteen blijven liggen en dat weinigen rekening gehouden hadden met dit scenario. In tegendeel, tijdens de jaren '90 stond terrorisme maar sporadisch centraal als onderzoeksonderwerp en in het Westen werd het veeleer benaderd als een marginaal veiligheidsprobleem. Het thema passeerde de revue in de marge van onderzoek naar o.m. de toegenomen interdependentie of in het kader van *area studies* van afgelegen conflictzones. Enkel het debat van de 'new age of terrorism' –dat zich concentreerde rond het terroristisch gebruik van onconventionele wapens– leek het thema enig bestaansrecht te verlenen als onderzoeksobject. Een groot deel van de publicaties was daarbij speculatief van aard, zo stelt Ariel Merari vast. Hij gaat nog een stap verder en stelt dat het geheel aan algemene academische kennis over terrorisme in toenemende mate verwijderd is van wat hij aanduidt als 'de geaccepteerde normen binnen het sociaal wetenschappelijk onderzoek'. (Merari, 1991: 93-94; zie ook: Gurr, 1988: 115-154; Reid, 1997: 91-106)⁵ Alles beschouwd blijkt dat het fenomeen terrorisme sedert de jaren '90 niet te gronde onderzocht werd, en dat elke interpretatie

⁴ In de aanloop naar de viering van het vijftigjarige bestaan van de Verenigde Naties bereidde het High-Level Panel on Threats, Challenges and Change een rapport voor over de belangrijkste mondiale veiligheidsdreigingen in de 21ste eeuw. In december 2004 verscheen "A more secure world: Our shared responsibility". Samen met economische en sociale bedreigingen, interstatelijk conflict, intern conflict, transnationale misdaad en nucleaire, radiologische, chemische en biologische wapens, vernoemt het rapport internationaal terrorisme als één van de grootste uitdaging in het nieuwe millennium. (High-Level Panel on Threats, Challenges and Change, A more secure world: Our shared responsibility. New York, United Nations Foundation, 2004).

⁵ Edna Reids studie (1997) van de kennis over terrorisme is zowel verhelderend als ontvullend. Haar analyse toont aan dat het kennisveld in vergaande mate beïnvloed is door de interactie met de overheid en media. Vooral de gehanteerde definities, de types van data gebruikt voor analyse en de diffusie van ideeën zijn problematisch. Het gevolg ervan is dat het veld een scheve ontwikkeling kende.

en verklaring met de nodige scepsis benaderd dient te worden. Nochtans werpen opinie- en beleidsmakers ons bij elke grote aanslag dure uitspraken voor de voeten als ‘we mogen niet langer aan symptoombestrijding doen’, ‘de oorzaken van het terrorisme moeten aangepakt worden’, of ‘we moeten het bij de wortels uitroeien’. Echter, gezien de gebrekkige feitelijke en theoretische kennis over het fenomeen, mag het duidelijk zijn dat dit soort gewichtige uitspraken een solide grondslag missen en in alle werkelijkheid niet veel meer dan holle retoriek opleveren.

Een overzicht van de literatuur betoont duidelijk een gebrek aan bekommernis voor theoretische en conceptuele onderwerpen, maar feit blijft dat degelijke concepten het centraal element zijn bij elke propositie en dat zij als leidraad dienen voor observatie en interpretatie. (Sartori, 1970: 1040) We keren hiermee terug naar onze vraag van de haalbaarheid van een terrorismedefinitie voor academische doeleinden. Hiertoe bekijken we in eerste instantie de beperkingen eigen aan operationele definities (sectie 2) en standaarddefinities (sectie 3). We stellen vast dat beide categorieën het fenomeen terrorisme te abstract opvatten waardoor de betekenis deels verloren gaat, de interpretatie ervan partieel is en een verklaring onmogelijk wordt. In sectie 4 staan we tenslotte stil bij de voorwaarden waaraan een definitie voor terrorisme dient te voldoen. Voor wat volgt steunen we op Sartori’s onderscheid tussen ‘*operational definitions*’ en ‘*definitions of meaning*’. Dit onderscheid hanteren we in die zin dat deze aanduidingen een verschillende graad aan abstractie inhouden. Betekenisdefinities situeert de auteur onder aan de ‘ladder van abstractie’ omdat de interpretatie van betekenis voorop staat. Helemaal boven aan deze ladder staan operationele definities. Deze zijn ontworpen om de condities te bepalen die het concept kunnen identificeren en meten.⁶

2. Operationele definities

Een eerste obstakel is de vraag naar een definitie die de gangbare interpretaties en ‘algemene waarheden’ over terrorisme zoals die uit het algemene discours gegroeid zijn, overstijgt. (Wievorkia, 1995: 598) Als we de doelstellingen van de sociale wetenschappen in acht nemen, lijkt de keuze voor een operationele definitie voor de hand liggend. Een onderzoeker ontwerpt ze immers met het oog op het testen van hypothesen en de theorieconstructie.

Om onnodige polemiek te vermijden, bepleiten Bruce Hoffman en Brian Jenkins van het invloedrijke RAND Instituut sinds begin jaren ‘70 het gebruik van een ‘objectieve’ definitie. Terrorisme moet volgens hen bepaald worden op basis van de natuur van de daad, niet aan de hand van de identiteit van de daders of gericht zijn op de onderliggende oorzaken. (Jenkins, 1981: 4) Terroristische acties zijn steeds weer specifieke, unieke fenomenen en de zoektocht naar een alomvattende definitie vormt volgens deze onderzoekers een nutteloze onderneming. Slechts door de daad zelf te kwalificeren kan men een bevattelijk beeld verkrijgen. (Jenkins, 1985: 5; Jenkins, 1999: v) Vertrekkend uit de idee van terrorisme als meetbaar gegeven zijn sindsdien heel wat

⁶ Sartori (1970) licht verder nog toe dat operationele definities er op gericht zijn de condities te ontwaren die het concept kunnen localiseren en uiteindelijk meten. Deze definities implementeren betekenisdefinities maar kunnen ze nooit volledig vervangen. Ze houden altijd een graad van betekenis in, terwijl van betekenisdefinities niet gesteld kan worden dat zij een operationele waarde hebben.

inspanningen geleverd tot het ontdekken van empirische trends. Met behulp van chronologieën als de RAND Terrorism Knowledge Base⁷ zijn kwantitatieve verschuivingen achterhaald op vlak van het aantal incidenten, slachtoffers, gehanteerde tactieken en regionale patronen. Daarnaast heeft men ook waardevolle inzichten geleverd bij meer kwalitatieve thema's zoals evoluties in de target selectie, het organisatiemodel van de terreurgroep en de verschuivingen op ideologisch vlak. (Hoffman, 1993; Hoffman, 2001; Hoffman, 2003; Jenkins, 2001)

Als trendanalyses of het karakteriseren van de bedreiging (*threat analysis*) voorop staan, mogen we de benadering als relatief succesvol beschouwen. Wanneer de abstract opgevatte definities echter als basis voor een verklaring dienen, komen de zwakheden ervan aan de oppervlakte. We kunnen hier Guelkes vaststelling dat het veld geplaagd wordt door ongegronde veralgemeningen nader toelichten. Auteurs onderkennen vaak niet de beperkingen eigen aan operationele definities. Met name de verklaringswaarde die wordt toedicht aan de onderzochte kenmerken, getuigt vaak van overschatting. Eén illustratie: sinds de aanslagen van 11 september 2001, maar ook na de saringas aanval van het Japanse Aum Shinrikyo op de metro van Tokio (1995), is met de grootste stelligheid verkondigd dat we geconfronteerd worden met een compleet nieuw fenomeen. In tegenstelling tot wat we wisten over het oude terrorisme belooft 'the new age of terrorism' ons een dodelijker terrorisme, één dat massavernietigingswapens niet schuwt. Meer dan eens is de verklaring voor de (correcte) vaststelling van een radicaler en dodelijker terrorisme bij een andere waargenomen nieuwigheid gelegd, namelijk dat sinds eind jaren '80 de seculiere drijfveren vervangen zijn door religieuze imperatieven. Hoffman ziet in het samenvallen van het religieus gemotiveerde terrorisme en de gestegen dodelijkheid een 'causaal' verband. (Hoffman, 1993: 340) Religieuze terroristen vertonen minder remmingen dan hun seculiere voorgangers, hetgeen zich uit in het systematisch gebruik van zelfmoordaanslagen en zich vervolgens vertaalt in de gestegen dodelijkheid en willekeurigheid (i.e. gestegen burger doelwitten). Zeker na de catastrofale aanvallen van 11 september en de verdere verspreiding van de terreurdreiging is die stelling gemeengoed geworden. Het onuitgesproken vertrekpunt van menig analyses en opiniestukken is dat verklaringen voor de gestegen radicaliteit van het geweld in hoofdzaak gelegen zijn bij de religieuze factor, in casu de Islam. (Zie o.m. Juergensmeyer, 2000:160-161; Hoffman, 1997: 345-355) Wat echter over het hoofd gezien wordt, is dat onderzoekskaders steunend op deze operationele definities strikt genomen geen verklaringen voor het fenomeen terrorisme als dusdanig toelaten. Slechts de evoluties op vlak van gehanteerde tactieken, middelen of verschuivingen op ideologisch vlak worden ermee in kaart gebracht. (Vrij naar: Merari, 1993: 53) Dat er verbanden bestaan tussen de veranderde kenmerken van de dreiging wordt hier niet ontkend, alleen mogen deze niet zomaar verondersteld worden. Dat lijkt misschien een nuance, het zijn dit soort van ongegronde veralgemeningen die mee aan de basis liggen van de hardnekkigste mythes die onze inzichten over terrorisme vertroebelen.

We onthouden dat operationele definities erg zinvol zijn om de terroristische dreiging empirisch in te kaart brengen, maar dat zij hoogstens partiële interpretaties inhouden en bijgevolg niet geschikt zijn als basis voor een theoretisch verklaringskader. Het opera-

⁷ De RAND Terrorism Knowledge Base is de meest complete en gediversifieerde (open) bron voor uiteenlopende gegevens over terrorisme. De Knowledge Base biedt diverse soorten data vanaf 1968 aan over terreurgroepen, incidenten, slachtoffers, tactieken, targets et cetera (<http://www.tkb.org>).

tionele criterium van het reduceren van ambiguïteit gaat immers ten koste van conceptuele rijkdom, maar vooral de verklaringskracht boet ermee in. (Sartori, 1970: 1045) Wanneer terrorisme geanalyseerd wordt op basis van een studie van de gewelddaden alleen verkrijgen we niet meer dan fragmentarische inzichten. Wat blijkt is dat terrorisme zich niet laat vatten door louter te focussen op meetbare of objectieve factoren en dat meer rekening gehouden dient te worden met de aard van het fenomeen zelf. De geest van dit essay volgend dalen we hiermee op Sartori's ladder van abstractie.

3. Standaarddefinities

Het kan niet de bedoeling zijn te starten met een complete herdefiniëring. Beschikken we immers niet over de 'consensusdefinitie' van Schmid? In dit standaardwerk werden begin jaren '80 ruim honderd academische en officiële definities bijeengebracht en geanalyseerd. Schmid's voornaamste besluit is dat er 'geen correcte definitie' bestaat, maar dat een consensusdefinitie op basis van telkens terugkerende elementen wel mogelijk is. Definities bevatten in de regel drie elementen: het gewelddadige karakter van terrorisme (in 83,5 procent van de definities), de politieke doelstellingen (in 65 procent) en de intentie om angst te verspreiden onder een doelpopulatie (in 51 procent). (Schmid, 1984: 76-77) Deze 'basiskennmerken' beschouwen we als uitgangspunt voor de interpretatie van terrorisme. Standaarddefinities zijn zeker nuttig in die zin dat zij de aard van het fenomeen beter karakteriseren maar blijken in de praktijk weinig werkbaar. (Onwudiwe, 2001: 50) Drie fundamentele beperkingen eigen aan het definiëren van een concept voor terrorisme worden nu duidelijker. Nogmaals, de identificatie van deze struikelblokken achten we belangrijk, niet zozeer als illustratie waarin deze definities falen, wel eerder omdat zij tegelijk de voorwaarden blootleggen om tot een degelijkere interpretatie te komen van terrorisme.

Een eerste struikelblok is dat het fenomeen zelf, maar ook onze concepties van terrorisme, in vergaande mate afhankelijk zijn van de historische context – sociaal, politiek en economisch. Terrorisme is een vorm van politiek geweld die qua tactieken en als strategie fluctueert naargelang de tijd, geografie en cultuur. Daarom kan het niet strikt gedefinieerd worden. (Gearson, 2002: 10) Ter illustratie wijzen we er op dat de term terrorisme in oorsprong refereert aan staatsterreur. Ze dook in 1798 voor het eerst op bij Edward Burke die er het regime van staatsterreur (*reign of terror*) van Robespierre tijdens de Franse Revolutie (1793-1794) mee aanduidde. (Teichman, 1989: 507-509) In de daaropvolgende eeuw introduceerden niet-statelijke actoren nieuwe vormen van geweld in termen van technologie, bedreiging en keuze van de doelwitten. Van anarchistische groeperingen is geweten dat zij in de tweede helft van de 19de eeuw een ernstig veiligheidsprobleem vormden voor de Russische en Spaanse overheden. Ook landen als de Verenigde Staten en Frankrijk werden die periode opgeschrikt door ophefmakende bomaanslagen. Toch zou het tot 1937 duren eer terrorisme formeel erkend werd als 'criminele daden tegen de staat'. Sinds de definitie van de Volkenbond wordt de term terrorisme gewoonlijk toegepast bij 'geweld van onderuit' (*terrorism from below*) of geweld gepleegd door niet-statelijke groeperingen dat gericht is tegen de status quo. Overigens dient erkend te worden dat een concept nooit geheel opgebouwd is uit objectieve historische factoren, de symbolische of perceptuele context en subjectieve condi-

ties spelen evenzeer een rol. In het geval van de term terrorisme mogen we deze factor niet onderschatten. Interpreteerde men bijvoorbeeld tijdens de jaren 1950-60 extreme gevallen van revolutionair geweld soms nog als deel uitmakend van een gerechtvaardigde vrijheidsstrijd, dan merken we dat de internationale gemeenschap zich van rond de jaren '70 steeds minder tolerant betoont. De betekenis van de term evolueert mee met de veranderende omgeving en we dienen er rekening mee houden dat interpretaties altijd bepaalde historische tijdvakken reflecteren. (Crenshaw, 1995: 7-8)

Ten tweede zal een eenvoudige basisdefinitie niet onderkennen dat de ene terreurcampagne de andere niet is. De aanslagen in het kader van de intifada(s) door organisaties als Hamas, Hezbollah of de Al-Qaqa brigades hebben, los van voornoemde basiskenmerken, weinig uitstaande met Al Qaida's aanslagen in New York, Madrid, Bali, Londen of Sjarm el-Sjeikh.⁸ Willen we ongeoorloofde veralgemeningen vermijden dan is het noodzakelijk verder te specificeren. De heterogene en complexe natuur van het fenomeen maakt elke veralgemenende beschrijving bij voorbaat verdacht. Verklarende en voorspellende hypothesen of aanspraken op een 'grand theory' voor terrorisme dienen met de nodige scepsis benaderd te worden. (Laqueur, 2002: 133) Martha Crenshaw onderstreept de nood voor meer precieze conceptuele connotaties: "Only by making the definitional attributes of a concept more exact, rather than by increasing the number to the extent of the range of the concept, does one retain the possibility of empirically testing the concept." Ze besluit verder: "The most needed concepts are on a middle-level of abstraction, combining high explanatory power with precise descriptive content." (Crenshaw, 1972: 383; Sartori: 1970, 1052) Dat basisdefinities reductionistisch van aard zijn, wordt doorgaans erkend en daarom gaat de term veelal gepaard met voorvoegsels als internationaal, revolutionair, nationalistisch, religieus, anarchistisch of nihilistisch. Deze noties moeten de uiteenlopende varianten van terrorisme duiden en benadrukken waarin het ene terrorisme verschilt van het andere. Termen als 'moslimterrorisme' zijn evenwel niets anders dan misleidend en dragen uiteindelijk weinig bij tot ons begrip van terrorisme zelf. Zolang de betekenis van het concept terrorisme niet verduidelijkt is, mag van een taxonomie weinig méér verwacht worden. (Sederberg, 1989: 30-31)

Dit brengt ons bij een laatste fundamentele voorwaarde. Terrorismen als unieke vorm van politiek geweld kunnen duiden en afbakenen wordt algemeen erkend als één van de belangrijkste schakels in het bereiken van een eenduidigere interpretatie. De proliferatie van termen als opstand, guerrilla, protest, gewapend geweld of rebellie en terrorisme is indicatief voor het dilemma. (Crenshaw, 1995: 12) Standaarddefinities zijn in hun eenvoud te ruim opgevat waardoor uiteindelijk zelfs de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, of de vernietiging van Dresden tijdens de tweede wereldoorlog aangeduid kunnen worden als terroristisch. Waren deze excessieve vormen van geweld niet gericht op het forceren van politieke doelstellingen en het genereren van angst bij de burgerbe-

⁸ Voor de meer recente aanslagen geldt dat er een grote onduidelijkheid heerst over de effectieve rol van Al Qaida. Waren de aanslagen van 11 september 2001 nog gepland en gedirigeerd door de organisatie, dan is die verantwoordelijkheid bij de meer recente aanslagen hoogst onzeker. Aangenomen wordt dat de daders zich tegenwoordig laten inspireren door het voorbeeld dat Al Qaida gesteld heeft, maar dat zij in werkelijkheid veelal lid zijn van amateuristische, lokale groepjes die autonoom handelen. Aldus is de notie Al Qaida verworpen tot een verzamelnaam voor het formeel duiden van de organisatie maar tegelijk zinspeelt de term op lokale en schimmige groeperingen die zich met hun acties scharen achter het ideeën-goed zoals dat door Al Qaida gepropageerd wordt.

volking? Wanneer we de term terrorisme kunnen toepassen voor praktisch elke vorm van politiek geweld, is de kans groot dat afwijkende informatie verzameld wordt. Dat het fenomeen terrorisme zo slecht begrepen wordt, is daar niet vreemd aan. Willen we een minder vertekend beeld van het fenomeen, dan zullen we in de eerste plaats op zoek moeten naar een concept dat terrorisme beter onderscheidt van andere vormen van politiek geweld. Wat het de beleidsmakers, publiek of onderzoekers zo moeilijk maakt, is tot vervelens toe samengevat als ‘*One man’s terrorist, is another’s freedom fighter*’. De sombere berichtgeving die ons dagelijks bereikt uit Irak illustreert echter dat deze slagzin veel meer is dan een boutade. Interpreteren we deze episode van buitensporig geweld als een gerechtvaardigde opstand tegen de Amerikaanse bezetter of moeten we de brutale gewelddaden opvatten als een vorm van terrorisme? Tegen de achtergrond van extensief geweld is het herkennen van terrorisme inderdaad bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk. De differentiatie met andere vormen van conflict is nochtans essentieel om tot een beter begrip te komen van de oorsprong van terrorisme, de factoren die het beïnvloeden en uiteindelijk de manier waarop het bestreden kan worden. (Merari, 1993: 214-217)

4. De betekenis van terrorisme

We stelden vast dat pogingen om de idee terrorisme te deconstrueren en dan te reconstrueren met een precieze en praktische betekenis, veelal te weinig rekening houden met de ware aard van het onderzoeksobject. Abstract opgevatte definities beperken de eigenheden drastisch doordat ze slechts deze betekenissen omvatten die voldoen aan operationele voorwaarden. Standaarddefinities zijn ten andere te eenvoudig en algemeen opgevat waardoor het o.m. onmogelijk wordt terrorisme van andere vormen van geweld te onderscheiden of te differentiëren tussen de uiteenlopende varianten van terrorisme. Voor een grondigere interpretatie behoeven we een concept dat nog een stuk lager op de ladder van abstractie staat.

Zonder de voorwaarden hier stuk voor stuk te moeten herhalen, lijkt het erop dat een definitie die zich explicieter richt op de specifieke aard van terrorisme de voorkeur verdient. We verkiezen met andere woorden wat Sartori duidt als een ‘*definition of meaning*’. De voorafgaande discussie doet ons meer concreet besluiten dat die betekenis vervat ligt in de contextgebondenheid van het fenomeen en het extranormale gebruik van geweld. Terrorisme is en blijft een beladen onderzoeksonderwerp waarbij verscheidene dilemma’s langs alle kanten opduiken. Ook het voorstel om niets minder dan een zogenaamde ‘betekenisdefinitie’⁹ te hanteren blijft verre van ideaal. Het is een keuze die meteen nieuwe inherente beperkingen met zich meebrengt. De wens om een preciezer betekenis van terrorisme te verwerven brengt met name twee onvermijdelijke evenwichtsoefeningen met zich mee.

⁹ Cfr. eindnoot v. Uiteraard houdt de term ‘betekenisdefinitie’ een tautologie in en mag het gebruik van deze onorthodoxe term getuigen van onze overtuiging dat terrorismedefinities zich explicieter dienen te richten op de specifieke aard van het fenomeen.

4.1. *Terrorisme: een contextgebonden fenomeen*

We constateren dat het fenomeen grondiger bevat kan worden als men een definitie hanteert die voldoende ruimte laat om de band behouden met de context waarin terrorisme ontstaat, evolueert en geïnterpreteerd wordt. (Onwudiwe, 2001: 36) Om bijvoorbeeld het ontstaan van de huidige terreurgolf van Al Qaida en gelijkgestemde salafistische groeperingen te begrijpen, kan de context van revolutie of opstand een waardige invalshoek leveren.

Een definitie die de bredere context van revolutie of opstand opneemt als een situationele constante plaatst het ontstaan van de huidige terreurgolf in het kader van de Afghaanse strijd tijdens de jaren '80, of ontwikkelingen binnen de Islamistische ideologie en beweging.¹⁰ Na de glorieuze triomf van de heilige strijders op het machtige Sovjetleger –een gebeurtenis die ongetwijfeld heeft bijgedragen tot de ambities van de strijders– vertoonde het revolutionaire pad gaandeweg overduidelijk tekenen van verval. Gebrand op het installeren van Islamitische staten, en uiteindelijk het herenigen van de wereldwijde gemeenschap van gelovigen (de *oemma*) dacht men de guerrillastrijd te exporteren naar andere moslimlanden. In gebieden als Kasjmir, Bosnië en Tsjetsjenië leverde de jihad echter niet de verwachte resultaten op. (Roy, 1994:107-109) Bovendien zou de politieke Islam tijdens de jaren '90 niet de koers volgen die de jihadi's voorstonden. Sommige van de Islamistische idealen hadden zich tijdens de jaren '80 succesvol verspreid, maar in de realiteit van de jaren '90 bleek die invloed slechts op oppervlakkige wijze doorgevoerd. Ondanks alle eerdere toegevingen en 'islamiseringmaatregelen' was praktisch elk Arabisch regime er tegen halfweg jaren '90 in geslaagd het revolutionaire tij te keren –het ene al op een bloederige wijze dan het andere. De moslimwereld was nog altijd gedomineerd door staatsbelangen, en niet verenigd in de *oemma* die door één ideologische, transnationale beweging belichaamd werd. (Kepel, 2002: 201) Deze teleurstellingen samengenomen, is het niet verwonderlijk dat radicale leiders als Bin Laden en Al-Zawahiri een koerswijziging voorstonden. Het utopische einddoel bleef overeind, maar de gang van zaken noopte tot een andere manier van handelen. Wilde men de revolutie brandend houden, dan mocht men zich niet langer uitsluitend concentreren op de binnenlandse en onmiddellijke vijand (Egypte, Saoedi-Arabië, Algerije,...) maar zou men de jihad dienen te richten tegen gemeenschappelijke vijanden. Gezien de politiek van de Verenigde Staten en Israël in de moslimwereld waren zij logische vijand nummer één en twee; de 'Grote' en 'Kleine Satan' waartegen de strijd gevoerd moest worden. Op strategisch vlak zou de graduele guerrillastrategie plaats ruimen voor een meer directe vorm van geweld, het internationaal terrorisme. (Raphaëli, 2002: 1-22)

Hoewel dit relaas de revolutionaire context waaruit de huidige terrorismegolf ontstond onvolledig en slechts summier schetst, is het alvast duidelijk dat groeperingen als Al Qaida niet automatisch of zonder redenen terrorisme als voornaamste wapen verkiezen om hun diverse doelstellingen te bewerkstelligen. Doordat we het geweld interpreteren als deel uit makend van de revolutie of opstand worden de omstandigheden duidelijker die de verschuiving van graduele strategieën (zoals guerrillastrijd) naar directe aanvallen in de vorm van terrorisme in de hand gewerkt

¹⁰ Over de evoluties van politieke islam als ideologie en beweging, zie o.m. Kepel (2002) en Roy (1994).

hebben. (Vrij naar Crenshaw, 1981: 384) Ook sluit deze benadering de analyse van één geïsoleerd incident of bepaald aspect aan de gewelddaad uit. Bijgevolg stelt een contextgebonden definitie terrorisme niet voor als een statisch gegeven, maar blijft er voldoende ruimte om tactische en strategische evoluties die ongetwijfeld plaatsvinden te interpreteren. (Crenshaw, 1972: 384) Daarnaast wordt het mogelijk om te voldoen aan de eis van afbakening van het onderzoeksveld ('welk terrorisme?'). Schmid wijst er op dat enig bewustzijn van de context belangrijk is voor het vastleggen van duidelijke grenzen van het bereik van die definitie. Dit bewustzijn moet volgens hem de onderzoeker redden van het zinloze streven naar een definitie van terrorisme voor alle tijden en alle situaties. Het behoedt ons niet alleen voor een ontgoochelende zoektocht naar dat universele ideaal maar maakt tegelijk de limieten van het bereik van de definitie duidelijk. (Schmid, 1983: 15-16)

Dit alles impliceert een definitie waarbij het potentieel tot veralgemening gevoelig verlaagd wordt. Door de context waarin terrorisme ontstaat, evolueert en geïnterpreteerd wordt in rekening te brengen, zal de onderzoeker echter ongetwijfeld botsen op het typische spanningsveld tussen de vraag naar oog voor detail en de wens tot veralgemening. Bij al te expliciete limieten aan het onderzoeksveld, of bij te veel aandacht voor de eigenheden van een terreurcampagne zal de externe validiteit van de onderzoeksresultaten nagenoeg nihil zijn. Een onderzoeker moet echter tegelijk de ambitie koesteren een definitie te hanteren die als leidraad dienst doet voor observatie en interpretatie. (Sartori, 1970: 1039-1040) Hoever de toepasbaarheid reikt van het concept naar andere campagnes van terrorisme is zeer de vraag en kan enkel beantwoord worden door empirische voorbeelden te toetsen aan hypothetische proposities (Crenshaw, 1972: 394-95) –hetgeen evenwel buiten de opzet van dit essay ligt.

4.2. *De unieke structuur van doelstellingen*

Het onderscheid tussen terrorisme en andere vormen van geweld blijft een heikel punt. Het is vooral hierin dat klassieke en zeker operationele definities falen en van terrorisme een 'leeg' of 'onbruikbaar' concept maken. Terrorisme blijkt niet te onderscheiden van andere vormen van geweld indien men het puur als een strategie of tactiek benadert. Zo bekeken kan van terrorisme gesteld worden dat het een vrij typische vorm van geweld is: het wordt gebruikt met het oog op politieke doelstellingen.

Hoewel 'angst' verspreiden één van de drie basiselementen is bij standaarddefinities, merkt Waldron op dat de betekenis van 'terreur' onvoldoende deel uitmaakt van de meeste noties. Een simpele toevoeging van het suffix '-isme' aan het constituerende gegeven van 'terreur' of 'terror-', zal de betekenis van de terreur die van terrorisme juist een aparte vorm van politiek geweld maakt, teniet doen. Robert Keely heeft in dit verband gelijk wanneer hij stelt: "*This however, would rob the term terrorism from its moral power, as well as its propaganda value.*" (Geciteerd in: Keely, 2002: 34) Goodin bevestigt dat het generen van angst deel uitmaakt van standaarddefinities maar voegt hier aan toe dat de fixatie op het doden van burgers, de willekeurigheid of de toepassing van de *jus ad bellum* doctrine de aandacht afleiden van de diverse intenties die de terreur onderliggen. Het verband tussen terrorisme en de intentie om angst en terreur teweeg te

brengen wordt dan nauwelijks uitgeklaard. (Goodin, 2006: 45-49, 103) Het doden van onschuldige slachtoffers is niet wat terrorisme uniek maakt als vorm van geweld, de opzet om angst te verspreiden omwille van politieke doelstellingen is dat wel. Geweld wordt op een specifieke manier gebruikt en is gericht op zowel intermediaire resultaten *en route* als op de uiteindelijke tactische en strategische doelstellingen. (Waldron, 2004: 9, 5) Op zichzelf kan terrorisme weinig bereiken in termen van de geproclameerde politieke doelstellingen, maar zo stelt David Fromkin terecht “*it can only aim at obtaining a response that will achieve those goals for it*”. De uniciteit van de politieke strategie terrorisme is dat het haar doelstellingen niet bereikt via de terreurdaad zelf maar wel door de uiteenlopende reacties daarop. (Fromkin, 1975: 689, 692-693)

Omdat bij politiek geweld altijd belangrijke doelstellingen gemoeid zijn, verwachten we doorgaans niet dat het gehanteerde middel alleen de basis kan zijn om ons oordeel te vellen over dat geweld. In het geval van terrorisme gebeurt dit juist wel omdat de afstand tussen middel en doelstelling zo groot is. Standaarddefinities werken de verwarring tussen de doelstelling (*ends*) van terrorisme en de middelen (*means*) daartoe gebruikt in de hand. (Sederberg, 1989: 30-31) Dat maakt van terrorisme een vorm van geweld waarbij het verband tussen het middel en de doelstelling indirect is. Juist deze eigenschap zorgt ervoor dat gevallen van terrorisme vaak beschreven of geïnterpreteerd worden als onbegrijpelijke, zinloze of kwaadaardige daden van geweld, of dat ze als ‘misdad tegen de menselijkheid’ omschreven worden. Als extranormale vorm van geweld corrumpeert het immers de vooropgestelde politieke doelstellingen. (Guelke, 1995: 28-30) In extreme gevallen zoals de aanslagen van 11 september 2001 waarbij de intenties obscuur en utopisch lijken, komt de strategie op zijn minst irrationeel over. De aanslagen lijken in dat opzicht geen enkel nut te hebben, de manier van handelen kan geen substantiële of tastbare doelen bereiken.

Als we deze daden rationeel wensen te analyseren dan kunnen we ons niet laten meevoeren in de onvermijdelijke gevoelens van angst, woede of onbegrip maar zullen we rekening moeten houden met de uitzonderlijke relatie tussen de diverse doelstellingen en het middel daartoe gebruikt. Een zinvolle definitie moet het feit dat terrorisme strategisch gebruik maakt van terreur als een centraal kenmerk opnemen. (Goodin, 2006: 185, 1) De curieuze relatie tussen het middel terrorisme en de diverse doelstellingen dient hierbij voor ogen gehouden te worden. Er wordt echter vaak gesteld dat terrorisme onmogelijk begrepen kan worden door met de doelstellingen rekening te houden. Martha Crenshaw stelt vast dat de lange termijn doelstellingen van terroristische groeperingen zeer divers en onduidelijk zijn. Is het doel van de Al Qaida campagne het wegzuiveren van de Westerse invloeden in de moslimwereld, het verenigen van de *oemma*, de restoratie van het kalifaat of stellen de terroristen zonder meer de vernietiging van de vijand voorop? Hoe uiteenlopend deze ook zijn, de band tussen middel en doelstelling wordt pas duidelijker wanneer tevens rekening gehouden wordt met de korte of intermediaire doelstellingen. Zo wordt het mogelijk patronen te ontwaren of ‘de logica van terrorisme’ te begrijpen. (Crenshaw, 1981: 386-389) Voor de aanslagen van 11 september 2001 geldt dat zij gericht waren op het genereren van een angstpsychose, op een terugtrekking van de Amerikaanse troepen uit het Saoedi-Arabische schiereiland én op een overdreven reactie van de Amerikaanse overheid (terrorisme als provocatie). De aanslagen joegen daarbij niet alleen een schokgolf door de internationale gemeenschap, tegelijk waren zij bedoeld als manoeuvre om de mobilisa-

tie van de achterban te verzekeren. Uiteindelijk bleken zij het startschot van een verzelfstandigde dynamiek van wereldwijde terreur zoals we er tot op vandaag mee geconfronteerd worden. Ondanks de genomen beleidsmaatregelen in het kader van de ‘war on terrorism’, of misschien dankzij die oorlog blijft het terrorisme een patroon vertonen van aanslagen op symbolische en representatieve slachtoffers en doelwitten zoals de aanslagen op de metrostellen in Londen (2005), de treinwagons in Madrid (2003) of in toeristische trekpleisters (Bali, Sjarm el Sheikh of Amman). Het terrorisme blijkt een aantrekkelijke strategie voor groeperingen met uiteenlopende ideologische overtuigingen die hun zaak onder de aandacht willen brengen, een regime willen provoceren, een aanhang willen verwerven en volgelingen willen inspireren en rekruteren.

Willen we dit soort verklaringen achterhalen dan moet rekening gehouden worden met de betekenis van de terreur en de intenties van de terroristen. Meer concreet dient een definitie te steunen op criteria die verband houden met de effecten van angst of terreur. (Sederberg, 1989: 27-31) Het definiërende kenmerk van terrorisme is de intentie om politieke uitkomsten te manipuleren door in te spelen op de angsten van mensen. Na de complexiteit van betekenisdefinities is een tweede voorbehoud dat de term terrorisme hoe dan ook arbitrair is. Het blijft moeilijk terrorisme als unieke vorm van geweld te onderscheiden, interpreteren en verklaren. Terroristen gebruiken geweld op een specifieke manier waardoor subjectieve aspecten als angst, ongeloof of woede integraal onderdeel uitmaken van de strategie. Guelke pleit ervoor om de term daar toe te passen waar de afstand tussen de geproclameerde doelstellingen en het middel daartoe gebruikt groot is. (Guelke, 1995: 28-30) Die structuur is behulpzaam, zeker ook om de diverse doelstellingen en patronen bloot te leggen, maar uiteindelijk houdt de vraag naar de uitzonderlijkheid van terrorisme altijd normatieve oordelen in. (Goodin, 2006: 31) De toepassing van de term blijft ambigu omdat terrorisme daar begint waar legitiem geweld eindigt en de grens met het moreel aanvaardbare binnen een gegeven maatschappij doorbroken wordt. Zolang de term slaat op gewelddadig gedrag dat in de ogen van de gebruiker van de term onaanvaardbaar is, blijft de bruikbaarheid ervan eerder in de propagandistische sfeer dan in de academische. De evenwichtsoefening ligt er dan in om met de morele implicaties rekening te houden zonder daarbij een morele positie in te nemen. Of we nu een operationele, klassieke of betekenisdefinitie hanteren, we gaan er beter van uit dat terrorisme hoe dan ook een evaluatie van normatieve aspecten inhoudt. Definities dragen altijd een zeker oordeel over zowel het middel als de doelstellingen in zich. Het theoretiseren van terrorisme is nooit een waardevrije activiteit, zo stelt Paul Wilkinson. Eén van de grootste uitdagingen is een conceptueel kader te ontwikkelen waarbij waardeoordelen kenbaar gemaakt worden. (Wilkinson, 1979: 101)

5. Tot besluit

Om tot een degelijk interpretatiekader voor terrorisme te komen, zijn er uiteraard meer barrières te overwinnen dan alleen conceptuele kwesties. Met de vraag naar de haalbaarheid van een terrorismedefinitie stelden we een discussie voorop van de problemen waarmee academische noties voor terrorisme doorgaans kampen. De opzet lag niet bij

het bereiken van een definitie voor terrorisme, wel beoogden we hiermee de identificatie van enkele fundamentele beperkingen aan terrorismedefinities. In die zin kan deze aftastende oefening slechts een eerste stap betekenen naar een grondigere interpretatie van het fenomeen, en daarmee samenhangend, een geschikt verklaringskader.

Onze belangrijkste vaststelling is dat de courante terrorismedefinities te weinig rekening houden met de specifieke aard van het onderzoeksobject. Operationele definities beperken de eigenheden van het fenomeen drastisch doordat slechts meetbare aspecten in kaart gebracht worden. Het onvermijdelijke gevolg is dat elke interpretatie van het fenomeen fragmentarisch is, en ook zo benaderd dient te worden. Standaarddefinities zijn ten andere eenvoudig en algemeen opgevat waardoor het onmogelijk wordt terrorisme van andere vormen van geweld te onderscheiden of te differentiëren tussen de uiteenlopende varianten van terrorisme. Om tot een degelijkere interpretatie te komen van het fenomeen terrorisme stelden we een definitie voor die zich explicieter richt op de betekenis van het fenomeen. De grootste uitdaging ligt er in om een concept te ontwerpen dat zowel de band behoudt met de context waarin terrorisme ontstaat, evolueert en geïnterpreteerd wordt enerzijds; en criteria bevat die verband houden met de effecten van angst of terreur anderzijds. Hiermee werden we voor twee dilemma's gesteld. Elke onderzoeker zal vroeg of laat bosten op de vaststelling dat de meeste noties voor terrorisme ons nauwelijks meer kunnen bieden dan partiële beschrijvingen, daar waar de empirische toetsbaarheid van minder abstract opgevatte terrorismedefinities problematisch is. Een tweede moeilijkheid is dat normatieve aspecten eigen aan terrorisme een eenduidig concept in de weg staan, maar dat het juist deze dimensies zijn die er een unieke vorm van politiek geweld van maken.

Deze terminologische problemen staan niet geïsoleerd, ze zijn veeleer symptoom van onopgeloste theoretische kwesties. Het blijft onvermijdelijk dat afhankelijk van de gehanteerde definitie bepaalde aspecten van terrorisme belicht worden, daar waar andere buiten beeld blijven. De studie van terrorisme is opgesplitst geraakt in ontelbare subcategorieën van bekommernissen waardoor elke definitie andere aspecten geassocieerd met terrorisme in het licht plaats. (Schmid, 2004: 197) We pleiten er daarom ook voor om definities van terrorisme –zoals praktisch elk ander concept in de sociaal wetenschappelijke literatuur– nog het best te beschouwen als wat Bendix aanduidt als 'een vermomde veralgemening'. (Bendix, 1963: 533-534) Wat begint als een definitie wordt vaak op subtiele wijze in omgezet in een verklaring, soms zelfs voorspelling gebaseerd op een vertekend concept. Gegeven de beladenheid van het thema kan het daarom niet genoeg benadrukt te worden dat elke definitie van terrorisme nog het best opgevat wordt als een middel tot interpretatie, niet als een verworven waarheid.

Literatuur

- BENDIX R. (1963), 'Concepts and Generalisations in Comparative Sociological Studies', *American Sociological Review*, 28, 4, 532-539.
- CRENSHAW M. (1981), 'The Causes of Terrorism', *Comparative Politics*, 13, 4, 379-399.

- CRENSHAW M.H. (1972), 'The Concept of Revolutionary Terrorism', *The Journal of Conflict Resolution*, 16, 3, 383-396.
- CRENSHAW M. (1995), 'Thoughts on relating terrorism to historical contexts', in CRENSHAW M. et al. (1995) *Terrorism in context*, The Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 3-25.
- FROMKIN D. (1975), 'The Strategy of Terrorism', *Foreign Affairs*, 53, 4, 683-698.
- GEARSON J. (2002), 'The nature of modern terrorism', in FREEDMAN L. et al. (eds.), (2002) *Superterrorism. Policy Responses*, Blackwell Publishing, Oxford, 25-29.
- GIBBS J. (1989), 'Conceptualisation of Terrorism', *American Sociological Review*, 54, 3, 329-340.
- GOODIN R. (2006), *What's Wrong With Terrorism?* Polity Press, Cambridge.
- GUELKE A. (1995), *The Age of Terrorism and the International Political System*, IB Tauris Publishers, London.
- GURR R.T. (1988), 'Empirical Research on Terrorism: The state of the art and how it might be improved', in SLATER, R.; STOHL M. et al. (1988), *Current Perspectives on International Terrorism*, Macmillan Press Ltd., London.
- HOFFMAN B. (1997), 'La terreur sacrée', *Politique Internationale*, 77, 345-355.
- HOFFMAN B. (1993), 'Terrorist Targeting : Tactics, Trends, and Potentialities', *Terrorism and Political Violence*, 5, 12-29.
- HOFFMAN B. (2001), 'Change and continuity in terrorism', *Studies in Conflict and Terrorism*, 24, 417-428.
- HOFFMAN B. (2003), 'Al Qaeda, Trends in Terrorism, and Future Potentialities: An Assessment', *Studies in Conflict and Terrorism*, 26, 429-442.
- JENKINS B.M. (2001), *Terrorism: current and long term trends*, Rand, Santa Monica.
- JENKINS B. (1999), 'Foreword', in HOFFMAN B.; LESSER I.; JENKINS B. et al. (1999) *Countering the New Terrorism*, Rand Corporation, Santa Monica, iii-xiv.
- JENKINS B. (1985), *International Terrorism: The other world war*. Rand report prepared for the United States Air Force, November 1985.
- JENKINS B. (1981), 'The Study of Terrorism: Definitional problems', in ALEXANDER J.; GLEASON J. et al. (eds.), (1981), *Behavioral and Quantitative Perspectives On Terrorism*, Pergamon Press, New York, 3-10.
- JUERGENSMEYER M. (2000), 'Understanding the New Terrorism', *Current History*, 158-163.
- KEELY R. (2002), 'Trying to Define Terrorism,' *Middle East Policy*, 9, 1, 33-39.
- KEPEL G. (2002), *Jihad. The trail of political Islam*, IB Tauris Publishers, London.
- LAQUEUER W. (2002), *A History of Terrorism*, Transaction Publishers, New Brunswick.

- MERARI A. (1991), 'Academic Research and Government Policy on Terrorism', *Terrorism and Political Violence*, 3, 1, 88-102.
- MERARI A. (1993), 'Terrorism as a strategy of insurgency', *Terrorism and Political Violence*, 5, 213-251.
- ONWUDIWE I. (2001), *The globalization of terrorism*, Ashgate Publishing Company, Aldershot.
- RAPHAELI N. (2002), 'Ayman Muhammed Rabi' Al-Zawahiri: The Making of an Arch-Terrorist', *Terrorism and Political Violence*, 14, 4, 1-22.
- REID E. (1997), 'Evolution of a Body of Knowledge: An analysis of terrorism research', *Information Processing and Management*, 33, 1, 97-106.
- ROY O. (1994), *The Failure of Political Islam*, IB Tauris Publishers, London.
- SARTORI G. (1970), 'Concept Misformation in Comparative Politics', *The American Political Science Review*, 64, 4, 1033-1053.
- SCHMIDT A. (1984), *Political terrorism. A research guide to concepts, theories, data bases and literature*, Transaction Books, Amsterdam.
- SCHMIDT A. (2004), 'Frameworks for Conceptualising Terrorism', *Terrorism and Political Violence*, 16, 2, 197-221.
- SEDERBERG P. (1989), *Terrorist myths. Illusion, rhetoric and reality*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- TEICHMAN J. (1989), 'How to define terrorism', *Philosophy*, 64, 505-517.
- WALDRON J. (2004), 'Terrorism and the Uses of Terror', *The Journal of Ethics*, 8, 5-35.
- WIEVORKIA M. (1995), 'Terrorism in the Context of Academic Research', in CRENSHAW M. *et al.* (eds.), (1995), *Terrorism in context*, The Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 597-606.
- WILKINSON P. (1986), 'Fighting the Hydra: International terrorism and the rule of law', in O'SULLIVAN N. *et al.* (eds.), (1986), *Terrorism, ideology & revolution. The origins of modern violence*, Wheatsheaf Books, Brighton.
- WILKINSON P. (1974), *Political Terrorism*, MacMillan Press Ltd., London.
- WILKINSON P. (1979), 'Terrorist Movements', ALEXANDER Y.; CARLTON P. & WILKINSON P. (1979), *Terrorism: Theory and Practice*, Westview Press, Boulder.

GEWAPENDE STRIJD IN DE 21STE EEUW

*Rick van Amersfoort – Wil van der Schans*¹

ABSTRACT – Young men who turn to the so-called ‘radical Islam’ are often identified as not being able to cope with modern society. Between two cultures and not having the proper skills to have a successful career in Western society, young Muslims find their way into a religion which goes back centuries ago. In fact these men – and more and more women – are seen as fanatic religious people who after a process of ‘radicalization’ become terrorists. In this article the notion of Islam is explored as an ideology expressing a fundamental critique of present-day Western culture.

Terrorisme en terrorismebestrijding zijn nauw verbonden met het proces dat ertoe leidt dat iemand besluit zich op te blazen in een overvolle trein. Analisten bij de *Algemene Inlichtingen en Veiligheids Dienst* (AIVD - Nederlandse inlichtingendienst te vergelijken met de Belgische Staatsveiligheidsdienst zie www.aivd.nl) doen naarstige pogingen om te duiden wie de stap tot gewapend verzet neemt en wie er over filosofeert, denkt en praat. In de wetenschap en in de media komen ook regelmatig publicisten, columnist en andere zelf benoemde deskundigen aan het woord die pogen het proces tot radicalisering, zoals dat vaak genoemd wordt, te duiden en te verklaren. Uitgangspunt is eigenlijk altijd dat radicaal denken fout of problematisch is en automatisch leidt tot gewelddadige actie. In deze gedachte zou het niet passen de gewapende strijd van de Tsjetsjeense rebellen onder leiding van guerrillaleider Basajev te ondersteunen, video’s ervan te bekijken en daarover lezingen te geven in achterafzaaltjes. Ook de voor de Nederlandse televisie gedane uitspraak van *self-styled* moslimprediker Abdul-Jabbar van der Ven dat hij niet rouwig zou zijn om de dood van Tweede-Kamerlid en Islam-criticus Geert Wilders, wordt in dit perspectief als radicaal beschouwd. Terwijl het anderzijds volstrekt niet problematisch is dat de Nederlandse minister van Financiën Zalm de Pakistaanse president Musharaff publiekelijk feliciteert met de buitenrechtelijke executie van een van terrorisme verdachte persoon, met de nadruk op *verdachte*, want van enige normale rechtsgang is in Pakistan geen sprake. In al deze gevallen gaat het om verheerlijking van geweld, hoewel de bewoordingen van Abdul-Jabbar van der Ven eigenlijk zedig zijn in vergelijking met de twee andere voorbeelden.

¹ Rick van Amersfoort en Wil van der Schans zijn werkzaam bij Buro Jansen & Janssen. Buro Jansen & Janssen houdt zich bezig met onderzoek naar onder andere de AIVD, openbare orde maatregelen, terrorismebestrijding, Europese politiesamenwerking en cameratoezicht en publiceert daarover in reguliere media, boeken en rapporten. Zie ook de website: www.burojansen.nl. Het laatste boek van Buro Jansen & Janssen ‘Onder Druk’ gaat over alle aspecten van terrorismebestrijding in Nederland. Naast het boek ‘Onder Druk’ is een themakrant uitgegeven over terrorisme voor een breed publiek.

1. Begripsbepaling

Radicaal-links, zoals dat in de jaren tachtig werd genoemd, deed niet anders. Guerrilla-bewegingen in met name Latijns-Amerika werden gesteund, zelfs met campagnes als ‘Wapens voor El Salvador’. Regelmatig reisde er een commandant, betrokkene of sympathisant door Europa om steun te vragen voor de beweging in Guatemala, El Salvador, Nicaragua of Mexico. Benefietfeesten en campagnes werden op touw gezet om de betreffende bewegingen financieel en moreel te steunen. ‘Informatie’-brigades vertrokken naar de gebieden, lesmateriaal werd vervaardigd en op 5 mei stonden bij de kraampjes van de diverse comité’s mensen folders uit te delen aan het Nederlandse publiek over de mensenrechtenschendingen in de landen waar die guerrillagroepen vandaan kwamen. Deze comité’s zouden vandaag de dag al snel als radicaal worden bestempeld; de rondreizende commandanten en sympathisanten als rekruteurs en de activisten die de landen gingen bezoeken als rekruten of mogelijk terroristen.

Bij het terrorismedebat lijkt elke poging tot nuance in rook te zijn opgegaan. Wie probeert een genuanceerde definitie van terrorisme en radicalisering te formuleren, kan beter deze begrippen overboord zetten. Ze zijn ontdaan van elke lading of betekenis. Als basisschoolleerlingen al ‘radicaliseren’ en als rondhangende jongeren al ‘terreur bedrijven’, dan is wildplassen een terroristische aanslag op het milieu. Dit is niet een absurdistische benadering, want als we in vogelvlucht de teksten in de media scannen, dan valt op dat politici en journalisten vrolijk goochelen met combinaties van bijvoeglijke naamwoorden en terreurwoorden. Wat te denken van de ‘vrijgesproken terrorist’ of de ‘terroristen die vrijuit gaan’. Geen verdachten, maar terroristen van beroep. Of, zoals het televisieprogramma *NOVA* het in 2003 uitlegde: ‘potentiële illegale terroristen’. Terreur en de islamitische cultuur worden in de media diep met elkaar verbonden, ‘islamitische (terreur)organisaties’, ‘een nest van extremistische islamitische terreur’, en ‘islamitische terroristische netwerken’ zijn enkele van de benamingen die aan zogenaamd fundamentalistische moskeeën worden gegeven. Alle denkbare combinaties lijken geoorloofd en uitgeprobeerd. ‘Militante Arabische moslimextremisten’, ‘radicaal Arabisch (moslim)extremisme’, ‘extreme moslims’, ‘fundamentalistisch barbaarse interpretaties’ en ‘geïmporteerd islamitisch radicalisme’.

Misschien is het een zwakgebod dat op deze plaats geen poging wordt gedaan radicalisering en terrorisme te definiëren, maar zoals Martijn de Koning, antropoloog aan de Universiteit van Leiden, het pakkend verwoordt: ‘Als kleuters al radicaliseren, dan is het begrip onbruikbaar geworden.’ Wel kan hier een poging gedaan worden om het begrip *radicalisering* te duiden en levert deze exercitie tevens enig inzicht op in het begrip ‘terrorisme’. Is radicalisme hetzelfde als terrorisme? Of leidt het altijd tot terrorisme? Of is radicalisering een proces en fundamentalisme de uitkomst? Is daarmee fundamentalisme gelijk aan terrorisme? En hoe verhoudt radicalisme zich tot extremisme? Zijn extremisten terroristen of zijn radicalen extremisten? Of is het woord ‘fanatisme’ handzamer?

De scheiding tussen al deze begrippen is niet zo duidelijk te trekken. Fanatici, extremisten en fundamentalisten zijn niet per definitie terroristen of vrijheidsstrijders. Neem het voorbeeld van de Hizb ut-Tahrir. In Nederland ontstond er ophef over de organisatie van een bijeenkomst van deze beweging op 6 maart 2004. De organisatie zou fundamentalistisch zijn; volgens de AIVD is hier sprake van een internationale radicaal-islamiti-

sche beweging en in Duitsland heeft men de beweging als staatsgevaarlijk bestempeld. Is de organisatie fundamentalistisch, omdat zij antisemitisch is? Is zij extremistisch, omdat zij antisemitisch is of, zoals *De Telegraaf* (23 februari 2004) schrijft, de vernietiging van Israël voorstaat? Zij is zonder meer strafbaar als zij, zoals in Denemarken is gebeurd, oproept om joodse mensen om te brengen. Daar is de voorzitter van de beweging ook voor veroordeeld. Is zij echter daarom terroristisch? Laten we er van uitgaan dat de leden van Hizb ut-Tahrir antidemocratisch zijn. Zijn zij daarom fundamentalistisch, extremistisch, radicaal of terroristisch? Het weekblad *Elsevier* (19 juli 2003) schreef een jaar eerder nog dat Hizb ut-Tahrir fundamentalistisch is en een ‘naar het schijnt vreedzame beweging’ waarvan ‘zesduizend vermeende leden waren gedetineerd, doodgemarteld of geëxecuteerd’ door het regime van de democratisch gekozen dictator Karimov van Oezbekistan. Aangenomen dat zij streng gelovig zijn, zijn zij dan ook fundamentalistisch of extremistisch? Het blijven moeilijke begrippen. Ahmed Rashid vergelijkt in zijn boek *Jihad* (2002) de Hizb ut-Tahrir met de Islamitische Beweging van Oezbekistan, die een gewapende strijd voert tegen het regime van Karimov. Vergelijken met die laatste groepering is Hizb ut-Tahrir duidelijk minder terroristisch. In religieus opzicht is de Hizb ut-Tahrir meer fundamentalistisch in vergelijking met de Islamitische Beweging van Oezbekistan.

2. Integratieprobleem

2.1. Identiteitscrisis

Na de moord op Van Gogh werd al snel duidelijk dat de dader, Mohammed B., een erg religieuze man was. Zijn kleding en de teksten die hij op het lichaam van Van Gogh had achtergelaten wezen daarop. ‘Nu zijn die Marokkanen echt te ver gegaan’ en ‘geef racisme geen kans’ leken de twee hoofdstromingen van de reactie. Er leek zich in Nederland na de moord een kleine burgeroorlog te gaan ontwikkelen. Moskeeën, islamitische scholen, kerken en andere religieuze symbolen moesten het ontgelden. De Marokkaan werd moslim en stond plots symbool voor een volledige bevolkingsgroep. Stads gesprekken, burentontraffen en andere activiteiten moesten de plots herontdekte kloof overbruggen. Eén individu werd symbool van een mislukte integratie, een ontspoorde bevolkingsgroep en excuusmoslim voor harde woorden en maatregelen.

Die mislukte integratie zorgde echter ook voor verwarring, want zo mislukt was die integratie van Mohammed B. nu ook weer niet. Hij had zijn HAVO afgemaakt en was doorgestroomd naar de Hogeschool Holland in Diemen, en al had hij daar geen diploma behaald en was hij een paar keer betrokken geweest bij geweldsincidenten, hij was niet in het criminele circuit beland en hij vond een baan in het wijkopbouwwerk waar hij, aldus zijn voormalige werkgever, “een voorbeeldige jongeman” was.

Mohammed B. is gewoon een Nederlander. Een individualist, daar zou zijn daad zelfs op wijzen, al verdenkt het Openbaar Ministerie hem ervan deel te hebben genomen aan een terroristische organisatie. Een individualist, assertief, bekend met de Nederlandse overleg- en poldersamenleving, maar ook Marokkaan en later moslim. Frank Buijs²

doet onderzoek naar radicalisme in brede zin en zoekt de verklaring meer in het individualisme en religie.

“In zekere zin is Mohammed B. een prototype. Hij was helemaal niet opgesloten in een parallelle etnisch-religieuze gemeenschap, maar had er juist afstand van genomen. Hij had individuele keuzes gemaakt, was goed geïntegreerd, schreef in een wijkkrant en probeerde geld te werven voor projecten voor allochtone jongeren. En paradoxaal genoeg was juist het individualisme dat hem in staat stelde om actief te zijn in het maatschappelijke veld, ook de grondslag van zijn latere radicalisering.” (Buijs, 2005a: 15)

Het individualisme dat in het Westen zo sterk wordt gepropageerd en wordt uitgedragen lijkt naadloos aan te sluiten bij de ideologie van de radicale islam.

“Eerst vindt er een verschuiving plaats van nationale identiteit naar religieuze identiteit. De jongeren voelen zich niet meer primair Marokkaan maar moslim. Die verschuiving loopt parallel met processen van individualisering die ze doormaken. Dat is heel essentieel, want het islamitisch radicalisme verschilt van de hoofdstroom van de islam juist op het punt van de nadruk op individuele besluitvorming. Als je alle islamitisch radicale klassiekers leest dan zeggen ze dat de jihad een individuele plicht is, oftewel: je beslissing moet je nemen los van je ouders los van de oelema; in die zin is het radicalisme zo iets als het protestantisme.” Interview met Frank Buijs in 2005, Jansen & Janssen)

Martijn de Koning preciseert dit standpunt naar aanleiding van zijn onderzoek onder Marokkaanse jongeren in Gouda.

“Het geloof beschouwen de moslimjongeren als iets “tussen mij en Allah”. Individualistischer kun je het niet hebben. Er is niet één essentie in de islam. Het is een repertoire aan keuzemogelijkheden dat door de jongeren telkens anders wordt samengesteld. Maar dat wil niet zeggen dat het vrijblijvend is. Het is aan de ene kant een knip-en-plak-islam, maar wel gebaseerd op bronnen.” (In: De Gelderlander, 8 december 2004)

Mohammed B. was betrokken bij de buurt en hoewel hij geen voorbeeldige jongere was, poogde hij wel andere jongeren op het rechte pad te houden. Zijn sterke hang naar het geloof kan daar ook mee in verband gebracht worden en levert een positiever beeld op. Die terugkeer naar het geloof is iets dat Martijn de Koning in zijn onderzoek onder Marokkaanse jongeren in Gouda ook veelvuldig heeft gezien.

In de puberteit zijn de meisjes belangrijk. Uitgaan, rondhangen, soms een beetje over de streep, maar dat is de puberteit. Op het moment dat ze een diploma hebben van de middelbare school betreden ze een nieuwe fase in hun leven. Studeren, werken. Veel jongens worden dan serieuzer. Dat is ook het moment dat men zich gaat verdiepen in de islam. Dat ze moslim zijn is vanzelfsprekend, maar hoe je dat invult is een ander verhaal. Hoe de ouders het doen is op zijn Marokkaans, dat kan niet, dat is niet op zijn islamitisch. Met deze afwijzing van het Marokkaanse kun je niet in de moskee terecht.

² Sociaal-wetenschappelijk onderzoeker bij het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam.

Daarnaast weet de imam vaak niet waar een jongere mee bezig is. Het opeisen van hun rechten doen deze jongeren op zijn Nederlands. De reactie van de leden van de moskee is ook typisch Nederlands: *“Hoezo wil je iets te zeggen hebben? Je betaalt geen contributie, dus heb je niets te zeggen.”* (Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen)

2.2. *Tussen twee culturen*

In je puberteit botsen met je ouders en de samenleving is niet zo verrassend. Dat de jongeren zich richten tot de islam is eigenlijk ook niet vreemd. Het maakt onderdeel uit van hun jeugd en de traditie waarin zij zijn opgegroeid. Frank Buijs interpreteert dit als een bijna onvermijdelijk proces dat slechts lijkt te kunnen uitmonden in een geïsoleerde groep.

“Ze [jongeren] gaan neerkijken op hun ouders, omdat die een maatschappelijk ondergeschikte positie innemen en daarin berusten, en omdat ze hen zien als routinemoslims en niet als echt vrome, volledig aan het geloof toegewijde, mensen. Deze jonge moslims verwerpen de conservatieve hoofdstroom van de islam als niet-consequent, en ver verwijderd van het oorspronkelijke ideaal van zuiverheid. De cultuur van het land van hun ouders zien ze niet als een bron van trots en identificatie. De Nederlandse samenleving ervaren ze als decadent, arrogant en discriminerend... Uiteindelijk dient een geglobaliseerde islam, losgemaakt van het land van herkomst en verwijzend naar de Umma, zich aan als brandpunt van een nieuwe identiteit.” (Buijs, 2004: 5)

De Mohammed B.'s en Samir A.'s en andere verdachten van terroristische handelingen zijn gewoon geïntegreerde Nederlanders die in het menselijk proces van identiteitsontwikkeling verstrikt geraakt zijn tussen twee culturen. Zij komen in een soort vacuüm terecht, waar zich dan de ‘radicale islam’ of ‘euro-islam’ volgens Oliver Roy³ aandient die hen een passende identiteit verschaft.

“Feitelijk zijn de meeste terroristische acties in het Westen gepleegd door westerse moslims, of althans door in het Westen wonende moslims, waar we ook nog vele bekeerlingen bij moeten tellen. De meeste acties vonden plaats in naam van de “verdediging” van de islam of om het westerse imperialisme te bestrijden, slechts enkele vertoonden een direct verband met een specifiek conflict in het Midden-Oosten (in het verleden door Palestijnen gepleegde terroristische acties). De situatie in het Midden-Oosten is geen verklaring voor de radicalisering van jonge moslims in Europa: het is een sui generis verschijnsel, een gevolg van zowel de globalisering als de verwestering en houdt tevens verband met een generatiekloof.” (Roy, 2005: 28)

In Roys analyse worden de jongeren in kwestie gediagnostiseerd als mensen met een identiteitsprobleem, voorgesteld als een kwaal waarvoor ze bij de ‘radicale islam’ genezing zoeken. Martijn de Koning is het niet met deze analyse eens.

³ Oliver Roy is als senior onderzoeker verbonden aan het Franse *Centre National de la Recherche Scientifique*.

“Roy zegt dat er een soort deculturalisering plaatsvindt. Religie wordt uit de traditie gehaald. Ik ben het niet met hem eens. Ten eerste zitten ze niet in een cultureel vacuüm, dat is antropologisch gezien onzin. Je maakt altijd deel uit van een cultuur, of je nu wilt of niet. Hij geeft als voorbeeld halal fastfood. Dat is gewoon een teken van iets nieuws maar wel op basis van oude dingen. Ook die claim van een zuivere islam is deels om zich af te zetten tegen de ouders en als een soort cultuurkritiek naar de Nederlandse samenleving, maar dat is niet hetzelfde als breken met de ouders of breken met de Nederlandse cultuur.”
(Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen)

Na 11 september 2001 is het aantal aanslagen in Europa op de vingers van één hand te tellen. Nu is dat geen maat voor de dreiging en kan het ook liggen aan de effectiviteit van de inlichtingen- en opsporingsdiensten, maar als de identiteitsontwikkeling van tweede en derde generatie moslims spaak loopt en we ervan uitgaan dat de rekruten ruwweg een leeftijd tussen de 15 en 35 jaar hebben, dan staat een onzichtbaar leger van ‘radicale moslimstrijders’ klaar om Europa te veroveren. Minister Zalm heeft dan zeker gelijk met zijn opmerking na de moord op Theo van Gogh dat wij in oorlog zijn. Misschien is het een overdrijving en een cynisch commentaar op Roy en Buijs, maar de pathologisering/psychiatisering van deze jongeren en het diagnostiseren van de ‘radicale islam’ als een probleem *an sich* roept eerder de vraag op of men niet zelf bang is dan dat deze jongeren serieus worden genomen. Deze vraag wordt nog klemmender als de conclusie van het proces van die identiteitsontwikkeling wordt gedefinieerd in termen van radicalisering. Mocht je *überhaupt* de identiteitsworsteling van deze jongeren willen zien als probleem, dan liggen de oorzaken en aanwijzingen voor genezing in de diagnose dat deze jongeren geen thuis vinden in de Nederlandse samenleving en ook niet in hun migrantengemeenschap. Jongeren, migrant of niet, komen in hun puberteit en adolescentie in meer of mindere mate de gevestigde orde tegen. Daar is niets mis mee, dat is niet ziekelijk. Ook niet het besluit om moslim te worden. In wezen zijn deze jongeren de nieuwe *global citizens*. Ze hebben geen nationale identiteit, zowel niet van het land van aankomst als van het land van herkomst. Dat deze zogenoemde ‘euro-islam’ die mondiale identiteit wel verschaft en niet het begrip ‘global citizen’ zegt meer over de zwakte van dit niet-religieuze concept dan over het gevaar van de religieuze identiteit in de vorm van de ‘euro-islam’.

3. Botsing tussen culturen

3.1. Polariseratie

De Nederlandse samenleving is de afgelopen jaren gepolariseerd. Deze polarisering is echter niet dezelfde polarisering die er voor veel moslimjongeren is. Hoewel zij ongetwijfeld meer binding hebben met hun eigen gemeenschap, zetten zij zich ook daartegen af. Martijn de Koning:

“Je ziet dat de generatie van twintigers en dertigers zich aan het slachtoffergevoel van hun ouders proberen te ontworstelen. Zij verwijten de eerste generatie allochtonen dat slachtoffergevoel te cultiveren en schelden ze uit voor

beroepsallochtoon, subsidiehoer, of erger nog, NSB'ers. De nieuwe generaties zitten nu op een leeftijd waarin ze een eigen stem kunnen laten horen die zoden aan de dijk zet omdat ze met een behoorlijk aantal mensen zijn. Voorbeelden zijn (internetsites als) koerswijziging.nl en benjebangvoormij.nl.” (Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen)

Tegenover deze jongeren bevindt zich het establishment en de bestaande en groeiende intolerantie. De Nederlandse minister voor Binnenlandse Zaken Remkes schrijft:

“Te constateren valt dat een groeiend aantal moslims zich door opiniemakers en opinieleiders in het maatschappelijk verkeer onheus bejegend voelt. Hierbij komt dat in hun ogen de overheid zich niet – of onvoldoende – als onpartijdige arbiter opstelt. Deze gedachte leeft onder de kleine groep van politiek radicale moslims maar ook binnen een groot deel van moslims dat zich wel verbonden voelt met – en gebonden acht aan – de principes van de democratische rechtsstaat.”⁴

Verhoudingen tussen autochtonen en allochtone moslims hebben zich erg verhard na 11 september 2001. Martijn de Koning signaleert dat deze trend eerder al was ingezet.

“We hebben het natuurlijk altijd over 11 september, maar als ik met moslim jongeren spreek die tussen de twintig en de dertig zijn, die hebben het ook over 11 september, maar die beginnen bijna allemaal eerst bij de El-Moumni-affaire⁵ van mei 2001. NOVA lijkt bewust de uitspraak van de imam, dat hij persoonlijk geweld afkeurt en geweld ook niet volgens de islam toestaat, uit de uitzending te hebben geknipt. Dat voelt men als dolksteek in de rug.” (Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen)

De polarisatie waarin moslimjongeren geraken is niet eenvoudig te definiëren als tweepolig. Na 11 september 2001 werden moslims in het algemeen opgeroepen om hun afschuw of afkeuring uit te spreken over de aanslagen op het World Trade Center en het Pentagon. De polarisering lijkt daardoor te verscherpen, want het goede antwoord is niet te geven. Dit zit namelijk niet in de woorden ‘het is heel erg’ of ‘wij keuren het af’, maar in de constellatie van hoe de samenleving is ingericht. De eerste generatie migranten die zich in het maatschappelijk middenveld heeft gevestigd doet verwoede pogingen bij de Nederlandse samenleving te behoren door steunbetuigingen aan het adres van het Westen te sturen. Daarmee ondergraven zij hun positie ten opzicht van moslimjongeren die zich toch al niet thuis voelen in eigen kringen. Zij analyseren 11 september 2001 vanuit een geheel ander perspectief: populair gezegd, het ‘eigen schuld dikke bult’-perspectief.

De ‘Nederlandse’ pool wordt gekenmerkt door een overheid die steeds strenger optreedt, diverse politici en opiniemakers die vinden dat zij hun nek uitsteken en dat de overheid niets aan het probleem doet. De polarisatie is compleet bij een groep autochtone jongeren die juicht bij elke moskee of islamitische school die in de brand staat. De wetsvoorstellen in het kader van terrorismebestrijding die de ministers Remkes en de

⁴ Nota *Bestrijding internationaal terrorisme*, 9 maart 2004.

⁵ Het televisieprogramma *NOVA* interviewde op 3 mei 2001 de Rotterdamse imam El Moumni. Deze bestempelde homoseksualiteit als een ziekte. Dat hij tegelijkertijd geweld tegen homo's uitdrukkelijk afwees, liet de redactie in de uitzending onvermeld.

Nederlandse minister van Justitie Donner naar de Tweede Kamer sturen zijn niet meer bij te houden, maar als de AIVD een bespiegelende brief over de achterliggende oorzaken van radicalisering naar de Kamer stuurt reageren diverse publicisten en politici als door een wesp gestoken. Columnist Sylvain Ephimenco schrijft in het dagblad *Trouw*:

“De AIVD, die het woord ‘onderbouwen’ nog moet uitvinden, geeft geen cijfers en geen details. Wel wijst deze dienst de hoofdverantwoordelijken aan van deze door mist omgeven gewelddadige bekering tot de jihad. De schuldigen zijn opiniemakers en -leiders, lees: publicisten en politici. De politiek correcte gemeente, zowel binnen als buiten de Kamer, kan zijn geluk niet op en omarmt plots de door hen doorgaans zo verfoeide lange jassen.” (Ephimenco, 2004)

VVD-fractieleider Van Aartsen geeft de inlichtingendienst nog even een veeg uit de pan op een partijraad in Den Haag: “De AIVD moet zich niet bemoeien met de meningsvorming in ons land”.

Iedere moslim is een potentiële terrorist en dient zich te verantwoorden voor een zelfmoordaanslag waar ook ter wereld en iedere Nederlander die kritiek heeft op de islam is eigenlijk ook een terrorist, maar dan vanuit het tegenovergestelde perspectief bekeken. De columnisten die zich nu verontwaardigd uitlaten over moslimjongeren die iedereen en alles met de dood bedreigen, krijgen een antwoord van de straat op hun scherpe taal en literaire beledigingen. Dat is geen verontschuldiging voor het gedrag van deze jongeren en ook geen aanklacht tegen de harde taal van opiniemakers, het toont alleen aan dat zij die geen toegang hebben tot de massamedia zich vooral op internet zijn gaan bedienen van de taal van de confrontatie.

3.2. Superioriteit

Zowel bij moslims die streven naar een samenleving die gebaseerd is op de zuivere islam, als bij verwoede predikers van het Verlichtingsdenken laat zich een vorm van superioriteitsdenken signaleren, dat gebaseerd is op respectievelijk een radicale interpretatie van de koran en op een even radicale interpretatie van ‘de Verlichtingsidealen’ en de vormen van democratie en neoliberale markteconomie die daaruit heten te zijn voortgevloeid. Het superioriteitsbesef dat beide kampen kenmerkt, immuniseert de aanhangers tegen zowel kritiek van buiten als tegen zelfkritiek. ‘Radicale moslims’ blazen zonder blikken of blozen treinstations en forensentreinen op in Spanje en de Amerikanen bombarderen een trouwfeest in Afghanistan. De Amerikanen noemen dit *collateral damage* in een oorlog tegen het terrorisme. De aanslagen in Madrid werden opgeëist door de Abu Hafs Al-Masri Brigades of Al Qaida met de woorden:

“Now we say it clearly, hoping that you [Aznar] will understand it this time. We at the Abu Hafs Al-Masri Brigades are not sorry for the deaths of so-called civilians. Are they permitted to kill our children, our women, our elderly, and our youth in Afghanistan, Iraq, Palestine, and Kashmir, and we are forbidden from killing them? Allah, may He be praised, said: “Whoever attacks you, attack him in the same way that he attacked you” [Qur’an 2:194]⁶.

Geen *collateral damage* als deel van een precisiebombardement, maar een ongerichte aanslag op alles wat geraakt kan worden, soldaten of niet. Beide partijen tonen een grote minachting voor het leven. De zogenaamde jihadstrijders willen de oorlog tegen het terrorisme en de geweldsescalatie in het Midden-Oosten en andere delen van de wereld vooral exporteren naar het Westen. Wie ze raken interesseert ze in wezen niet. Voor de geallieerden geldt *de facto* hetzelfde. De slag om Fallujah toont die arrogantie ten volle aan. Hoeveel weten wij van wat daar heeft plaatsgevonden? Slechts de dappere stap van een cameraman van CBS die zijn ruwe beelden aan de wereld toonde over de standrechtelijke executie van een gewonde man van wie wordt gezegd dat hij een strijder is, licht een tipje van de sluier op van wat daar is gebeurd.

3.3. Onmacht

Wat trekt jongeren met een opleidingsniveau van Hoger Beroepsonderwijs (HBO) en Wetenschappelijk Onderwijs (WO) nu eigenlijk aan in een godsdienst die hun leven dusdanig structureert dat het weinig ruimte overlaat voor eigen invulling. De spirituele verrijking die de koran en andere geschriften bieden kan dit niet afdoende verklaren. Khaled Al-Berry schrijft in *De aarde is mooier dan het paradijs* (2002) over zijn tijd in de Egyptische moslimorganisatie *Al-Jama'a al-islamiyya*, waar ook Mohammed Atta toe behoorde. Het is een van de weinige boeken van een ex-lid van een strenge moslimorganisatie. Het boek is erg oppervlakkig en geeft niet echt een inkijk in de organisatie. De indruk die je van Al-Berry krijgt is dat van een gelovige fanatieke jongen die in een soort scoutingclub probeert op te klimmen. Hij beschrijft de perversiteit van hoe de moslimjongeren naar meisjes kijken, maar dat verschilt niet veel van jongeren van die leeftijd die niet gelovig zijn. Eén aspect, hoewel ook niet echt uitgewerkt, geeft misschien inzicht in waarom hoogopgeleide moslimjongeren zich aangetrokken voelen tot dit soort organisaties. Het groepsgevoel, het behoren bij. Deze jongeren vinden binnen de zogenaamde 'zuivere' islam hun vrienden.

Joeri van den Steenhoven en Farid Tabarki, verbonden aan het trendbureau *Sign of the Times*, benadrukken op de website van *scienceguide*⁷ een ander aspect.

“Uit onderzoek door onderzoeksbureau Signs of the Times naar in Nederland woonachtige jongeren met ouders afkomstig uit, onder andere, Marokko blijkt ook de boosheid die er heerst onder deze groep jongeren. Niet alleen voelen ze zich geschoffeerd omdat respectloos met hun ouders wordt omgegaan. Talentvolle jongeren willen nu vooral eens op hun eigen kracht aangesproken worden. Want na een razendsnelle emancipatie van deze groep, zoals die blijkt uit hun forse aanwezigheid op Hoger Beroeps Onderwijs en Wetenschappelijk Onderwijs, willen ze nu aan de slag op de Nederlandse arbeidsmarkt. Een baan op hun niveau vinden ze echter zelden. Ook afgelopen voorjaar bij de

⁶ De authenticiteit van de verklaring van deze groep die in de krant *Al-Quds Al-Arabi* werd gepubliceerd, wordt in twijfel getrokken

⁷ Een nieuwsmagazine voor de kennissector waarin de bijdrage van innovatie en kennis aan de maatschappelijke en economische ontwikkeling centraal staat. De site profileert zich als een 'Internetcommunity voor docenten in het hoger onderwijs in Nederland'. Website: <http://www.scienceguide.org/>

Echo Award, een wedstrijd voor talentvolle allochtone studenten, was dit soort verhalen zeker geen uitzondering. Als goed opgeleide allochtone jongeren zich gemarginaliseerd en gediscrimineerd blijven voelen, blijft dat een voedingsbodem voor radicalisering. Zelfs als dit maar met een zeer beperkte groep daadwerkelijk gebeurt, kunnen de gevolgen daarvan verwoestend zijn. De geschiedenis leert dat ons ook. De studentenrevoltes in de jaren zestig, de Rote Armee Fraktion, Brigade Rosse, Black Panther Movement, het waren allemaal bewegingen van radicaliserende, meestal hoger opgeleide jongeren die in verzet kwamen tegen de samenleving, waarin ze woonden maar niet konden of wilden participeren. Samir A. en Mohamed B. zijn daar een wrang, hedendaags voorbeeld van. Dit is een enorm destabiliserend gevaar dat niet enkel valt op te lossen met het uitbreiden van de AIVD of het aan veroordeelde terroristen ontnemen van de Nederlandse nationaliteit. Dit is symboolpolitiek die het gevoel van vervreemding en marginalisering bij deze jongeren alleen maar zal versterken.” (Van de Steenhoven & Tabarki, 2005)

De laatste woorden klinken onheilspellend, even onheilspellend als de bewering dat de gevolgen van de identiteitsontwikkeling van deze moslimjongeren te vinden zijn in hun breuk met hun eigen gemeenschap en de Nederlandse samenleving. Van den Steenhoven en Tabarki zien in de moord op Theo van Gogh “hoe diep het integratieprobleem echt zit”. De kernvraag is echter of er eigenlijk wel sprake is van een *integratie*probleem?

4. Grondslagen van terrorisme

4.1. Jihad is cool

Veel moslimjongeren willen terugkeren naar de ‘zuivere islam’ zoals dat genoemd wordt. Via moderne technologische middelen communiceren zij over de terugkeer naar de – sterk geïdealiseerde – situatie van vele eeuwen geleden, om de oude glorie van de islam in ere te herstellen. Op basis van een boek, een verhaal waarop de eeuwen geen vat gehad lijken te hebben. In die geschiedenis vinden zij een rechtvaardiging voor het geweld dat zij ‘de ongelovigen’ menen te mogen aandoen. Schrijver en columnist Mohammed Benzakour trekt een analogie met de verering van Lotte door haar vriend Werther in het boek *Die Leiden des Jungen Werthers* van Goethe. Daar waar de jonge Werther zich het leven benam voor de onbereikbare Lotte en symbool werd voor de Romantiek, staan de radicale moslimjongeren symbool voor een hernieuwde opleving van de Romantiek nu. Benzakour schrijft dat:

“In de tijd (toen) het hemelse licht zich nog niet aan hen had openbaard, zwierven velen doelloos rond (...), tot op zeker ogenblik iets hun donkere pad kruiste. Dat iets bleek schoon en zuiver te zijn, paradijselijk.’ En ‘...de ware moslim-Werther, met al zijn Sturm und Drang, is een offeraar, en zijn Lotte heet voor eens en altijd Allah.” (De Groene Amsterdammer 17 juni 2005)

Hier eindigt de overeenkomst want, zegt Benzakour, die ‘radicale’ moslim die “on-schuldigen doodt uit naam van een religie is een terrorist, een monster”.

Maar *is* de moslim jongere die zich aangetrokken voelt tot de ‘zuivere islam’ een romanticus en zou hij zich van het leven beroven als hij daar de kans voor had? Volgens de islam, beweren islamologen, mag dat niet en wilde Mohammed B. daarom een heroïsche dood sterven in een vuurgevecht met de politie. Maar wilde hij wel dood? De verdachten van de aanslagen van Madrid hebben zichzelf ook niet opgeblazen, ook al was Lotte misschien Allah voor hen. Het aardse leven bezat toch meer aantrekkingskracht dan de onzekerheid van het paradijselijk bestaan. De vraag is dan ook of die moslimjongeren zulke romantici zijn. Het is veeleer zo dat binnen het islamdebat de radicale islam geromantiseerd wordt in de zin dat deze een terugkeer tot de ‘oorspronkelijke islam’ zou zijn. Maar streeft de ‘radicale islam’ werkelijk naar een terugkeer van de hoogtijdagen van de islam, waarin het imperium tot in Spanje reikte? Islamoloog Hans Jansen⁸:

“Hoewel de hedendaagse radicale activisten in hun pamfletten regelmatig uitgebreid Ibn Taymiyya⁹ citeren, is er natuurlijk geen sprake van een organisatorische continuïteit tussen Ibn Taymiyya en hedendaagse radicale moslimbewegingen. Er is pas iets van organisatorische continuïteit ontstaan in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Een zekere Gamal al-Din al-Afghani weet in die jaren in Caïro een groep discipelen om zich heen te verzamelen die hij weet te overtuigen van de noodzaak de oude glorie van de islam te doen herleven. (...) Waardoor waren de moslims hun traditionele superioriteit kwijt geraakt? Daar kon maar één reden voor zijn: doordat ze hun traditionele wetten en voorschriften, neergelegd in hun sharia, veronachtzaamd hebben. Herinvoering en toepassing van deze voorschriften, die uit tientallen handboeken goed bekend zijn, zou de islam en de moslims als het ware vanzelf de hen toekomende plaats in deze wereld teruggeven. Het is deze stroming die, bij gebrek aan een beter woord, als het islamitische ‘fundamentalisme’ bekend is komen te staan.”¹⁰

Goed geïntegreerde, hoogopgeleide moslimjongeren die zich bevinden in een periode van hun leven waarin ze ‘houvast’ zoeken, bekeren zich tot een religie die zijn wortels, zijn fantasie en zijn oorsprong vindt ergens in de vroege Middeleeuwen. Zonder twijfel is dit een romantische reactie die gelijkenis vertoont met de vergoelijking van geweld tijdens de oorlog in voormalig Joegoslavië door de verschillende bevolkingsgroepen. De Serven, Kroaten en andere bevolkingsgroepen waren sterren in historische lessen over slachtingen, glorieuze overwinningen, verraad en andere gebeurtenissen uit het verleden die hedendaagse wreedheden moesten verklaren, goedpraten of uitleggen. Sommige moslimjongeren die nu aangemerkt worden als ‘radicaal’ en op internet actief zijn, zijn ook erg bedreven in hun kennis van islamitische bronnen en gebruiken die om

⁸ Bijzonder hoogleraar voor het hedendaags islamitisch denken aan de Universiteit van Utrecht

⁹ Ibn Taymiyya is een van de belangrijkste rechtsgeleerden binnen de hanbalitische rechtsschool, de strengste en invloedrijkste van de vier soennitische rechtsscholen.

¹⁰ Oratie Van Hans Jansen aan de universiteit van Utrecht De radicaal-islamitische ideologie: van Ibn Taymiyya tot Osama ben Laden, 3 februari 2004.

bepaald gedrag te prijzen of te veroordelen. Martijn de Koning komt dat op internet ook tegen, maar dan in positieve zin:

“Op die MSN-groepen waar ik op zit, zitten mensen die zeggen dat ze 16 zijn en die behoorlijke radicale taal uitkramen, helaas nog zinnig ook. Er wordt geprobeerd om het goed te onderbouwen. Ze maken er werk van zonder achter de kudde aan te lopen.” (Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen)

Dit laatste werpt een ander licht op de achtergronden van de ‘radicale islam’ waar die jongeren zich toe keren. Deze jongeren lijken niet zomaar te herhalen wat Sayyid Qutb¹¹ vijftig of zestig jaar geleden heeft geschreven of gezegd. Er is een religieuze component bij zogenaamde ‘radicale moslimjongeren’, maar deze is wel gerelateerd aan het heden, hun eigen situatie en de wereldpolitiek. In die zin is ‘radicalisme’ misschien wel *cool*, omdat het op dit moment ergens bijhoren betekent.

“Jihad is cool, de verering van Bin Laden, de bewondering uitspreken over 11 september en de reactie daarop, die lijkt op een soort gedachtenpolitie, zeggen meer over de maatschappelijke verhoudingen dan de hang van deze moslimjongeren naar de geschiedenis.” (Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen)

Thijl Sunier, als antropoloog verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, probeert aan te geven dat je de islam ook als *lifestyle* kunt zien. Misschien vindt dat niet op hele grote schaal plaats, maar het plaatst radicalisering in een andere context.

“Op het moment dat het Surinaamse of Nederlandse vriendinnetje van een moslima een hoofddoek gaat dragen wordt het wel heel postmodern. Ik zag een vriendin van een islamitische student van mij in het blad Contrast die had een hoofddoek op tijdens een antiracisme demonstratie en dan zie je dat de “lifestyle” zich niet beperkt tot de grenzen van het moslim-zijn. Daar waar traditioneel de hoofddoek werd gedragen uit gewoonte of omdat het binnen de gemeenschap zo hoorde, is het dragen als “lifestyle”-element wel een breuk met het verleden. Het probleem is niet zozeer de hoofddoek, maar wel dat die hoofddoek een symbool is en een symbool voor beide partijen. (...) Het verwarrende van de huidige discussie is dat veel mensen het totalitaire (lees: fundamentalistische) wereldbeeld als het ‘ware’ beschouwen. Dat is het meest islamitische, het meest traditionele, het meest radicale en op een bepaalde manier is dat wel zo, maar het is ook een wereldbeeld. Het is niet een uiting van diepe religiositeit, maar het is een uiting van de inzet van religie in de publieke ruimte.” (Interview met Thijl Sunier in 2005, Jansen & Janssen)

Maar leidt dit romantische en/of *coole* beroep op ‘de zuivere Islam’ nu automatisch tot gewelddadig handelen?

¹¹ Sayyid Qutb (1906-1966) was grondlegger en een belangrijke ideoloog van de Egyptische Moslimbroederschap.

4.2. Religieus terrorisme?

Bij de moord op Theo van Gogh, maar eigenlijk al sinds 11 september 2001 staat binnen de discussie over terrorisme de islam centraal. Zonder enige twijfel zijn de jonge mannen en ook vrouwen die terroristische aanslagen plegen vaak zeer religieus, pogen zij te leven naar de letter van de koran en doen zij studies naar de bronnen en geschriften die hen dieper in het geloof doen afdalen. Is dat dan ook de reden waarom ‘zij’ zich tegen ‘ons’ keren? Zij zijn moslims, maar zijn zij ook *moslimterroristen*, oftewel strijders uit naam van Allah? Een Tsjetsjeense vrouw die zich opblaast in een Russisch theater is zij moslim of is zij Tsjetsjeen? Schrijfster Jessica Durlacher reageert in *de Volkskrant* naar aanleiding van een artikel over de Egyptische schrijfster Nawal el-Sadawi met de woorden:

“Ook koestert ze [Nawal el-Sadawi] sympathie voor vrouwelijke zelfmoorde-naars. Ook wordt de indruk gewekt dat het De Balie¹² niet zoveel uitmaakt dat deze politiek geëngageerde gast in haar vrije tijd haar volk oproept militair ten strijde te trekken tegen Israël en de VS.” (De Volkskrant 22 maart 2005)

Als Sadawi al wordt veroordeeld voor haar medeleven met het slachtoffer van geweld dat geweld pleegt, dan blijft er van de vrouw die daadwerkelijk het dynamiet omhangt ook moreel weinig over. Die jihadstrijdster is fanatiek, religieus en vooral niet redelijk. Met haar hoeft geen gesprek meer worden aangegaan, zij is jihadstrijdster *pur sang*. Dat zij ook nog Tsjetsjeens of Palestijns is, is niet relevant. Het interessante van Durlachers standpunt is dat ze het woord ‘religieus’ niet uitdrukkelijk gebruikt, maar dat ze het eigenlijk absurd vindt dat De Balie iemand het woord geeft die dit type strijd tegen Israël en de Verenigde Staten goedpraat. In haar ogen zijn deze strijders niet alleen terroristen, maar religieuze fanatici waar geen woord mee gewisseld moet worden.

Directe relaties tussen de islam en geweld of tussen een preek van een imam en geweld zijn echter niet alleen moeilijk te leggen, vaak zijn ze ook niet aanwezig. De zaak van de imam El-Moumni laat dit duidelijk zien. Hoewel de Rotterdamse imam El-Moumni beweert dat de koran en hijzelf homoseksualiteit afwijzen, stelt hij ook dat geweld tegen homo’s niet geoorloofd is volgens de koran en hemzelf. Dat Osama bin Laden of een ander lid van Al Qaida of aanverwante islamitische actiegroep een fatwa, geschrift of oproep uit doet gaan om ongelovigen te doden wil nog niet zeggen dat die oproep zijn basis in de koran vindt. Als president Bush besluit Fallujah te zuiveren van ‘terroristen’, dan wordt dat niet geanalyseerd langs de meetlat van de Verlichting of de bijbel, terwijl de woordkeus wel degelijk in die richting wijst. In de documentaire *The Thesis of The Power And The Glory* (BBC1 documentaire 8 december 2003) stelt Michael Buerk dat er een huwelijk heeft plaatsgevonden tussen geloof en politiek in zowel de Verenigde Staten als het Verenigd Koninkrijk. Al ziet Buerk daar geen gevaren in, de documentaire laat haarfijn zien hoe Blair zijn partij bespeelt met het toverwoord *believe*. In de aanloop naar de Irakoorlog en rond het conflict over het wel of niet bestaan van massavernietigingswapens presenteerde hij zich als de leider van het volk en men diende hem te geloven dat hij het allemaal goed bedoelde.

¹² Nawal el-Sadawi sprak in De Balie, een debatcentrum in Amsterdam.

“When asked to whom he would answer for the deaths of British soldiers in Iraq, Blair replied that it would be not to parliament or history or even the people, but to “my Maker”. This reference to a higher authority is disturbing, particularly in our political system, where there is an inherent danger of elective dictatorship. It doesn’t do to let the hand of God get too close to the levers of power.” (Macwither, 2003)

Christenen zoeken elkaar ook op in kerken of op happenings als de EO-jongerendag. Bin Laden maakt gewoon simpel gebruik van dat fenomeen, zoals Blair zijn toehoorders aan zich bindt door te zeggen dat ze oneindig geloof in hem moeten hebben, zelfs als hij bijna liegt. Door in te zoomen op het geloof krijg je analyses zoals die van Frank Buijs:

“Fundamentalistische moslims hebben het in theologisch opzicht een stuk eenvoudiger, omdat ze kunnen teruggrijpen op een eeuwenoude traditie. De aantrekkingskracht van het fundamentalisme schuilt in verschillende factoren. Voor moslims die geconfronteerd worden met de chaos in de wereld draagt het fundamentalisme een ordening aan die verwoord wordt in een vertrouwde terminologie (Kepel, 1997). Het combineert trots op een roemrijk verleden met de belofte van een stralende toekomst. Het formuleert een scherpe kritiek op westerse verschijnselen van decadentie, individualisme en gebrek aan zingeving, die ten dele ook buiten de kring van fundamentalistische moslims wordt onderschreven.”¹³

Er lijkt voor het westers publiek dus een asymmetrie te bestaan tussen het gebruik van een religieus idioom door mensen als Bush of Blair en mensen als El-Moumni of ‘radicale’ moslimjongeren. Weinig Westerlingen zullen de stelling wenselijk te verdedigen dat Bush en Blair, omdat zij zich bedienen van een religieus idioom, een *religieuze* oorlog voeren en dat er een direct verband bestaat tussen christendom – of desnoods Verlichting – en de oorlog in Irak. Maar in het geval van de ‘radicale’ moslimjongeren wordt er wél een direct verband gelegd tussen religieus idioom en het plegen van ‘religieus geweld’.

5. De islam als ideologie

5.1. Moderne westerse radicale islam

Is religie wel zo belangrijk voor deze zogenaamde beweging van de ‘radicale’ islam en *als* die al belangrijk is, werkt het beroep op religie dan misschien niet eerder moderniserend dan reactionair? Columnist Daniel Pipes¹⁴ is niet de meest progressieve schrijver. Als zoon van Richard Pipes¹⁵ verkeert hij veelvuldig onder neoconservatieven als Paul Wolfowitz en Richard Perle. Pipes schreef een artikel ‘The Western Mind of Ra-

¹³ Frank Buijs, onderzoeksvoorstel ‘Moslims in Nederland’, december 2004

¹⁴ Daniel Pipes is directeur van het *Middle East Forum* (<http://www.meforum.org/>) en columnist.

¹⁵ Historicus aan de Harvard Universiteit en in de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw een sleutelfiguur in de anti-communistische beweging in de VS.

dical Islam' in december 1995, dus lang voor de aanslagen van 11 september 2001. De conclusies van het artikel laten zich raden, maar de argumentatie is erg interessant. Pipes beweert en staaft dat met veel voorbeelden dat de 'radicale' islam in wezen een modernisering inhoudt van de traditionele islam.

“Fundamentalists are individuals educated in modern ways who seek solutions to modern problems. The Prophet may inspire them, but they approach him through the filter of the late twentieth century. In the process, they unintentionally substitute Western ways for those of traditional islam.” (Pipes, The Western Mind of Radical Islam First Things december 1995

Islamisten zijn de hedendaagse 'fundamentalistische' moslims volgens Pipes.

“The islamists' goal turns out to be not a genuinely islamic order but an islamic-flavored version of Western reality. This is particularly apparent in four areas: religion, daily life, politics, and the law. It's certainly not their intent, but militant Muslims have introduced some distinctly Christian notions into their islam. Traditional islam was characterized by informal organizations. (...) islamists, ignorant of this legacy, have set up church-like structures.” (Pipes, The Western Mind of Radical Islam First Things december 1995)

Pipes laat in zijn verhaal diverse religieuze leiders en theoretici aan het woord, onder wie de Soedanese Islamistische ideoloog, Hasan Al Turabi. Al Turabi wordt in het Appendix van het 9/11-commissierapport een *hardliner* genoemd die poogt in geheel Soedan de *sharia* in te voeren.

“Traditional Muslim men took pride in their women staying home; in well-to-do households, they almost never left its confines. Hasan Al Turabi has something quite different in mind: “Today in Sudan, women are in the army, in the police, in the ministries, everywhere, on the same footing as men. I am for equality between the sexes, Turabi explains. “woman who is not veiled is not the equal of men. She is not looked on as one would look on a man. She is looked at to see if she is beautiful, if she is desirable. When she is veiled, she is considered a human being, not an object of pleasure, not an erotic image.” (Pipes, 1995: 4)

Tevens gaat Daniel Pipes in op de situatie in Iran dat wordt gezien als een islamitisch bolwerk bij uitstek, gesloten en ondemocratisch.

“For centuries, a woman's veil served primarily to help her retain her virtue; today, it serves the feminist goal of facilitating a career. The establishment of an Islamic order in Iran has, ironically perhaps, opened many opportunities outside the house for pious women. They work in the labor force and famously serve in the military. A parliamentary leader boasts, not without reason, about Iran having the best feminist record in the Middle East, and points to the numbers of women in higher education.” (Pipes, The Western Mind of Radical Islam First Things december 1995)

Wij gaan hier niet voorbij aan de mensenrechtenschendingen en de positie van vrouwen in Soedan en Iran, maar de redeneringen en de praktijk die spreekt uit de bovenstaande

voorbeelden en vele andere die Pipes noemt, geven wel degelijk een andere kijk op de zogenaamde ‘radicale’ islam. Het plaatst die islam in een ander, ideologisch, perspectief. Ayatollah Khomeiny schreef in januari 1989 een brief aan Gorbatsjov waarin hij de universaliteit van de islam uit de doeken deed. Daniel Pipes refereert aan de brief in zijn artikel:

“As interpreted by a leading Iranian official, this letter ‘intended to put an end to (...) views that we are only speaking about the world of islam. We are speaking for the world.’ It may even be the case -- Khomeiny only hints at this -- that islam for him had become so disembodied from faith that he foresaw a non-Muslim like Gorbachev adopting islamic ways without becoming a Muslim.” (Pipes, The Western Mind of Radical Islam First Things december 1995)

De neoconservatief Pipes sluit zijn verhaal af met een bijna progressieve interpretatie van de ‘radicale’ islam.

“The islamist leaders are not peasants living in the unchanging countryside but modern, thoroughly urbanized individuals, many of them university graduates. Notwithstanding all their talk about recreating the society of the Prophet Muhammad, islamists are modern individuals at the forefront of coping with modern life.” (Pipes, The Western Mind of Radical Islam First Things december 1995)

5.2. Geweld als onderscheidend vermogen

Uit de bronnen, geschriften, redevoeringen en discussies van religies of ideologieën is zowel een legitimering van geweld als een legitimering van vrede te halen, afhankelijk van de eigen agenda en wensen. De geschiedenis laat dat keer op keer zien, niet alleen met betrekking tot religies, maar ook tot ideologieën.

“Maar roept de islam dan niet op tot haat en geweld? Zeker wel. Allah is een opperwezen met een tweeslachtig karakter, net als God en Jahweh. Zij allen belichamen liefde, maar evenzeer toorn en wraakzucht jegens ongelovigen. (...) Die tweeslachtigheid zit overigens niet alleen in religies, maar evenzeer in de grote ideologieën. De Verlichting is tegelijkertijd een vehikel van de vooruitgang én de basis van dictatoriale planmatigheid à la Stalin. Het liberalisme is zowel heraut van de vrijheid als legitimatie van uitbuiting en buitensluiting van de zwakkeren van de samenleving. Het christendom diende als vergoelijking van de apartheid, maar haar belangrijkste bestrijders waren christelijke geestelijken.” (Buijs, 2005b: 16)

Door de ‘radicale’ islam als ideologie op te vatten en niet als religie wordt deze ook interessant voor niet-moslims, zoals Khomeiny al suggereerde in 1989. Khomeiny creëerde een opening voor niet-moslims om de islam niet alleen te zien als een religieuze stroming maar als een ideologische basis voor maatschappijvorming. Deze andere benadering biedt geen garantie voor het voorkomen van aanslagen, maar zij kan wel leiden tot visionair handelen dat mensen bindt en in dialoog brengt. Zij schept ook hoop en openheid om te zoeken naar wat willen we met deze wereld en vermijdt het fatalisme

dat de *diehards* uitstralen met woorden als ‘zij willen haat zaaien, wij niet’ en ‘we weten dat er een aanslag op komst is, maar alleen nog niet wanneer.’ Een ideologie lijkt neutraler, minder beladen dan een godsdienst.

In de jaren tachtig vochten er guerrillabewegingen in Midden-Amerika, Zuid-Amerika, Afrika en Azië onder de vlag van het socialisme, communisme, maoïsme en het stalinisme tegen dictaturen die veelal gesteund werden door de Verenigde Staten. Al waren de wreedheden die door de dictators werden begaan vele malen erger, ook de guerrilla hield geen schone handen. Welke oorlog dan ook, burgers zijn de eerste slachtoffers. In Oezbekistan, Afghanistan, Irak en andere landen waar nu de *war on terror* wordt uitgevochten zijn burgers ook het slachtoffer. Hoe hard de geallieerden ook pogen te roepen dat het niet zo is, mensenrechtenorganisaties rapporteren de laatste jaren veelvuldig over mensenrechtenschendingen in naam van de *war on terror*. Hoe graag mensen als Blair en Bush de wereld willen indelen in Goed en Kwaad, de werkelijkheid is weerbarstiger. Rond de invasie en bezetting van Irak bestond er geen gesloten front van de geallieerden. Ditzelfde geldt voor de strijd om Afghanistan waar er ook geen complete eensgezindheid was.

Net zomin als de geallieerden een gesloten front vormen, is dit bij de ‘radicale’ islam het geval. Journalist Paul Eedle schreef een artikel met de titel ‘Al Qaida takes fight for “hearts and minds” to the web’. In het artikel citeert hij Muntasser al-Zayyat, een bekende Egyptische activist:

“We know that our brothers who carried out this action [11 September] were, in their view, supporting the Palestinian cause. But we are also interested in communicating well with others. By ‘others’ I mean those whom we want to side with us in this struggle.” Al-Zayyat went further. He said resistance to the USA was a religious duty, but added: “I do not go so far down this path as to target civilians indiscriminately in the way that happened.” (Jane’s Intelligence Review, August 2002, rpt. in CNO/IO Newsletter, 5-11 August 2002)

Eedle noemt een tweede moment van discussie binnen de zogenaamde radicale beweging. In maart 2002 schreven 150 Saoedi-Arabisch prominente een open brief in reactie op de steun die 60 Amerikaanse intellectuelen aan president Bush betuigden.

“In March, Saudi scholar Sheikh Salman al-Oadah published a response, signed by 150 Saudi academics and professionals, called ‘How we can co-exist’. While it was clear in its condemnation of US policies, the letter caused a storm in Muslim circles by offering a dialogue with the West and conceding that the West and Islam did, indeed, share certain universal values. Sheikh Salman al-Oadah was one of the two main religious leaders of the opposition movement in Saudi Arabia in the early 1990s, the other being signatory Safar al-Hawali.” (Jane’s Intelligence Review, August 2002, rpt. in CNO/IO Newsletter, 5-11 August 2002)

Eedle gaat in zijn artikel vooral in op de wijze waarop Al Qaida internet gebruikt om haar standpunt aan anderen over te brengen of op te leggen. Dat is jammer, want door in te zoomen op het probleem-Al Qaida en haar macht gaat iets verloren, namelijk de ideologische strijd die ook binnen de radicale islam heerst.

5.3. *Geen doctrine, geen communicatie, geen gesprek*

Net als in de jaren tachtig de strijd in Latijns-Amerika van diverse guerrillabewegingen hopeloos leek ten opzichte van de grootmacht Amerika, maar desondanks een grote aantrekkingskracht had op mensen in de linkse beweging, zo heeft Al Qaida met haar radicale islam grote aantrekkingskracht op jonge moslims. Dat is niet verwonderlijk. Al Qaida heeft haar sporen verdiend in de strijd tegen de Sovjet-Unie. Toen stond het Westen juichend aan de zijlijn om de jihadstrijders de dood in te sturen voor het goede doel: het tegengaan van de Sovjetheerschappij. Al heeft de beweging vervolgens meer burgerslachtoffers in het Midden-Oosten of liever buiten het Westen gemaakt dan onder Westerlingen, het heeft wel de ideologische strijd continu aangewakkerd en levendig gehouden. Paul Eedle vroeg zich in juli 2002 al af *“How does Al Qaida stay organised when its members are in hiding and scattered across the world?”* Hij gaf zelf ook maar meteen het antwoord: *“Easy – it runs a website.”* (Eedle, *The Guardian* 17 juli 2002). En dat dit sinds 2002 niet sterk is veranderd laat de *Middle East Media Research Institute* in 2004 zien met een uitgebreid rapport over ‘radicaal’ islamitische websites. Opvallend is dat het merendeel van deze websites worden *gehost* in de Verenigde Staten. In wezen is internet het enige communicatiemiddel dat de ‘radicale’ islam ter beschikking staat. Een van de weinige netwerken die ook nog regelmatig verklaringen uitzendt is *Al Jazeera*, maar daarvan wordt in Nederland gezegd dat het haatzaaiende propaganda de wereld instuurt.

De site waar Eedle het in zijn artikel in *The Guardian* over heeft, *“is entirely in Arabic, which means that tens of millions of people who hate American policies on the Middle East can read it, but almost nobody in either the governments or the media of the west can understand a word”*. (Eedle, *The Guardian* 17 juli 2002) Voor een deel is dit op te vatten als strategie, maar David Baran¹⁶ en Mathieu Guidère¹⁷ van *Le Monde diplomatique* wijzen op een ander aspect. Door de definiëring van het verzet als radicaal, terroristisch en fanatiek, hoeven wij niet meer te luisteren naar de boodschap.

“De aanhangers van de radicale islam nemen niet eens meer de moeite om de boodschap over te brengen en laten alleen de angstaanjagende onthoofdingen en bomaanslagen zien. In de praktijk blijkt dat het Irakese conflict in toeneemende mate wordt gedomineerd door het Amerikaans en Irakees ‘discours’. Het gewapend verzet daarentegen is bijna onhoorbaar, met uitzondering van het geluid van explosies en kidnappings. Haar boodschap wordt op verschillende manieren gedwarsboemd. Om te beginnen door de productiemodus zelf; mond-tot-mondberichten, ouderwetse pamfletten, verklaringen en video’s op wisselende internet sites, dit alles bijna uitsluitend in Arabisch. Hierdoor is het ook voor buitenlandse waarnemers moeilijk om de boodschap te ontvangen. Daarbij is er sprake van min of meer bewuste censuur; de video’s worden ontdaan van onderbouwing, slechts enkele “cruciale beelden” worden behou-

¹⁶ Onderzoeker en consultant verbonden aan de *International Crisis Group* in Brussel.

¹⁷ Professor in de Arabische taal en leider van het *Laboratoire d'analyse de l'information stratégique* in Saint-Cyr

den. Tot slot het voornaamste element; de boodschap wordt bij voorbaat gediscrediteerd aangezien het komt van een “fanatieke” en “bloeddorstige” vijand. De communicatie is slechts de rationalisatie van ongeleid geweld en niet de moeite van het luisteren of analyseren waard. Aangezien de vijand van geweld gebruik maakt wordt aandacht voor de boodschap als een knieval gezien.” (Baran & Guidère, 2005: 05, onze vertaling

Daar waar in de jaren tachtig er vanuit verschillende politieke stromingen solidariteitsgroepen waren met de guerrilla waar dan ook in de wereld, zijn die nu in Nederland en het Westen niet te vinden. De enigen die bereid zijn zich voor het verzet in Tsjetsjenië, en Irak in te zetten zijn radicale imams die in Nederland hard worden aangepakt. In de berichtgeving wordt aan het verzet in Tsjetsjenië of Irak geen aandacht besteed. In dit kader confronteren de jihadstrijders die in Bosnië en Kosovo tijdens de oorlog in voormalig Joegoslavië hebben gevochten ons met de dubbele moraal van het Westen. Moslims werden in Bosnië gezien als de laagste klasse, waar iedereen op neerkeek. Dat moedjahedien-strijders uit Afghanistan van het verguisde Al Qaida hun mouwen daar kwamen opstropen om tegen de Serven te vechten, zegt iets over hun beschaving. Dit in tegenstelling tot het gebrek aan bereidheid aan Westerse kant om de handen uit de mouwen te steken. De moedjahedien strijders waren in wezen verzetsstrijders die het opnemen voor de meest verdrukten.

“In hoge mate dankzij de steun van de moedjahedien en militaire steun van islamitische landen hielden de Bosnische moslims in 1992 stand, zo constateert de Amerikaanse bemiddelaar Richard Holbrooke in zijn boek To End A War. De CIA was al die tijd op de hoogte van de activiteiten van de moedjahedien. De Amerikanen hadden geen bezwaar tegen hun aanwezigheid omdat ze de ‘geïsoleerde Bosniërs’ hielpen te overleven. Maar in het Dayton-akkoord, dat eind 1995 een einde maakte aan de oorlog, werd bepaald dat de heilige strijders binnen dertig dagen na de aankomst van SFOR het land moesten hebben verlaten. Holbrooke was bang dat de moedjahedien de wapens zouden opnemen tegen Amerikaanse soldaten. Mochten ze het land niet verlaten, zo dreigde Holbrooke, dan kreeg Bosnië geen steun. Alija Izetbegovic, leider van de Bosnische moslims, koos voor het geld, al duurde het nog jaren voor de (meeste) buitenlanders vertrokken.” (NRC handelsblad 9 augustus 2001)

Uiteindelijk mochten de strijders ons vuile werk wel opknappen, maar vervolgens moesten ze snel verdwijnen, dat was de teneur. Cynisch genoeg zijn het deze strijders die zich nu tegen ‘ons’ keren en een inspiratiebron vormen voor moslimjongeren in het Westen.

6. Zoeken naar een uitweg

6.1. Terrorisme versus armoede

De arrogantie en het superioriteitsdenken dat wij de ‘radicale’ islam met haar totale waarheid verwijten geldt evenzeer of misschien nog veel meer voor onszelf. Het is een

uiting van het gebrek aan historische notie en aan de plaats die het Westen in de internationale arena nog steeds inneemt. R. Coolsaet¹⁸ schrijft:

“Op de lokale wortels van het islamistische terrorisme buiten Europa heeft de internationale gemeenschap dikwijls slechts indirecte invloed. Dat geldt met name voor de Maghreb en het Midden-Oosten. In tegenstelling tot het gevoel dat in het Westen leeft, hebben islamistische terreurgroepen vooral in deze regio grote aantallen slachtoffers gemaakt, lang voor 11 september. Vele Arabische samenlevingen verkeren sinds twintig jaar in crisis: groeiende werkloosheid, emigratie van de hoger opgeleiden, dictatoriale regimes, geweld in allerlei vormen, repressie en verpaupering. De bevolking verwacht niets meer van haar leiders en eist oplossingen zonder echter precies te weten welke. Sommigen van hen vinden steun en zingeving bij een conservatieve islam en anderen gaan op zoek naar een jihad.” (Coolsaet, 2005: 24)

Coolsaet vervolgt met een bespreking van het *Arab Human Development Report 2002*.

“De hoofdauteur van het rapport, de Egyptische academicus Nader Fergany, is van oordeel dat de Arabische en moslimregimes een zware verantwoordelijkheid dragen voor de huidige malaise – maar dat geldt ook voor het Westen dat niet gearzeld heeft onder het mom van vrijheid en democratie regimes te steunen die dezelfde begrippen met voeten treden. De auteurs van het rapport smeken als het ware om westerse steun. Niet in de vorm van een interventie om de democratie bij hen te komen vestigen, maar veeleer een politieke inspanning om een meer inclusieve wereld in het vooruitzicht te stellen.” (Coolsaet, 2005: 25)

Een inclusieve wereld. Mooier had Coolsaet het niet kunnen benoemen, vooral omdat hij de schrijvers van het VN rapport *High level panel on threats, challenges and change* aan het woord laat. Hun analyse gaat in op een nadere omschrijving van die inclusieve wereld. Geen eurocentrische, arrogante wereld, maar een open blik.

“Maar zij [de schrijvers van het rapport] vrezen ook de voortzetting van de huidige toestand waarin de westerse bronnen van onveiligheid – terrorisme en proliferatie – de meeste aandacht en energie opslorpen. Indien niet evenveel aandacht gaat naar de strijd tegen armoede, leefmilieu, aids, georganiseerde misdaad en burgeroorlogen – die voor het grootste deel van de mensheid een veel directere bedreiging vormen dan het terrorisme – dan riskeert men dat de VN en daarmee heel het multilaterale bouwwerk enkel zal worden gezien als een instrument ‘of the rich and powerful’.” (Coolsaet, 2005: 25)

¹⁸ Directeur van het departement Veiligheid & Global Governance op het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen in Brussel en hoogleraar internationale politiek aan de Universiteit Gent. Rik Coolsaet is auteur van de Mythe van Al-Qaeda ((2004).

6.2. *Jihad versus Mcworld*

De Amerikaanse politicoloog Benjamin Barber plaatst de tegenstelling tussen het superioriteitsdenken van het Westen en van de zogenaamde jihadstrijders in een ander perspectief. In de inleiding bij de nieuwe editie van zijn boek *Jihad versus McWorld* schrijft Barber:

“De botsing tussen de krachten van een veelvormige stammencultuur en een reactionair fundamentalisme, die ik jihad heb genoemd, en de krachten van de uniforme modernisering en agressieve economische en culturele globalisering, die ik McWorld heb genoemd, wordt meedogenloos aangescherpt door de dialectische onderlinge afhankelijkheid van deze twee schijnbaar aan elkaar tegengestelde stromingen.” (Barber, 2002: 11)

Het interessante in de analyse van Barber is dat hij het woord ‘jihad’ gebruikt in een brede context. Toen hij het boek in 1995 schreef zal hij niet hebben kunnen weten dat de term zes jaar later een bijna apocalyptische lading zou krijgen. In deel twee van het boek wandelt hij door de wereld van de jihad en begint niet bij de islam, maar in Europa. Daarna passeren voorbeelden uit de hele wereld de revue, waarbij vooral nationalisme centraal komt te staan. Dat uiteindelijk de islam ter sprake komt is niet meer dan logisch in de lijn van het betoog. Als Barber het boek nu zou schrijven, zou een omgekeerde volgorde meer voor de hand liggen. Van islamitische jihad naar Lonsdale-jongeren en het rechts-nationalisme van mensen als Geert Wilders. Jihad als ontarding, ontworteling en het besef geen grip meer te hebben op je eigen situatie. Jihad als het Nee tegen de Europese grondwet. Hoe futiel de grondwet in zijn betekenis ook is — want zonder de grondwet draait de Europese Unie gewoon door — het Nee is vooral een Nee tegen het onzichtbare. Geen eigenheid meer. Men zou de grondwet als uitiem positief gebaar kunnen zien naar een gelijkwaardige wereld, maar dat gebaar, die illusie is niet meer dan een liberaal traktaat, een pleidooi voor een ongebreideld ‘McEurope’. Dat ontlokte een ware jihad in Frankrijk en Nederland. Het onbeteugelde kapitalisme, door Barber *McWorld* genoemd, is eigenlijk het grootkapitaal, dat volledig geglobaliseerd buiten elke redelijke democratische controle, zich monetair te goed kan doen. De verbazing was bij de gevestigde politiek groot over het verlies van het referendum over de Europese grondwet. De grootte van die verbazing was recht evenredig met de diepte van het gebrek aan *feeling* onder deze politici over wat er in hun samenleving over dit onderwerp gedacht werd..

In de hedendaagse politiek lijkt er nog slechts één woord centraal te staan: beheersing. De Sloveense filosoof en psychoanalyticus Slavoj Žižek schrijft in *Pleidooi voor intolerantie*:

“In post-politiek wordt het conflict tussen wereldomvattende ideologische visies, belichaamd door de verschillende partijen die een concurrentiestrijd om de macht voeren, vervangen door de samenwerking van verlichte technocraten (economen, opiniepeilers) en liberale multiculturalisten; langs de weg van de onderhandeling en belangenbehartiging wordt een compromis bereikt dat wordt gepresenteerd als een min of meer universele consensus. Zo benadrukt de post-politiek de noodzaak om oude ideologische tegenstellingen te verlaten en nieuwe kwesties aan te pakken, met gebruikmaking van de nood-

zakelijke specialistische kennis en vrij overleg, en daarbij rekening te houden met de concrete wensen en verlangens van de mensen.” (Žižek, 1998: 25)

Žižeks betoog geeft niet alleen de onmacht aan waarmee de huidige politiek worstelt in haar poging grip te krijgen op het transnationale bedrijfsleven, maar is ook een uitleg van de uniformisering van het hedendaagse debat met betrekking tot terrorisme. Van links tot rechts onderschrijft men de strafrechtelijke aanpak van dit probleem.

“Op eenzelfde manier benadrukken de voorstanders van New Labour met graagte dat je zonder vooringenomenheid goede ideeën moet gebruiken en toepassen, ongeacht hun (ideologische) oorsprong. Wat zijn goede ideeën dan wel? Ideeën die “werken”, natuurlijk. (...) De politieke daad (interventie) is niet gewoon iets dat goed functioneert binnen het kader van de bestaande relaties, maar iets dat het kader van de manier waarop de dingen werken zelf verandert. Zeggen dat effectieve ideeën hetzelfde zijn als goede ideeën, betekent een acceptatie op voorhand van de constellatie die bepaalt wat werkt.” (Žižek, 1998: 26)

Het ontbreekt de politiek aan moed en visie om uit het discours van de *War on Terror* te stappen. Daarmee wordt de samenleving verder dichtgetimmerd. Als Abdul Jabbar van der Ven in een televisie interview zegt dat hij het niet erg zou vinden als Geert Wilders binnen twee jaar dood zou zijn, zijn de fractieleiders van links tot rechts er als de kippen bij om de minister van Justitie een brief te sturen over de mogelijkheid om Van der Ven strafrechtelijk te vervolgen. Maar een felicitatie van minister van Financiën Zalm aan generaal Musharaf over een standrechtelijke executie van een verdachte in Pakistan, een land met een niet al te grote staat van dienst op het terrein van mensenrechten, is geen woord in de Kamer waard.

6.3. *Dit is de werkelijke wereld waarin wij leven*

Zalms felicitatie aan generaal Musharaf ligt in de lijn van een opmerking van de Amerikaanse minister van Defensie Rumsfeld die door Žižek wordt aangehaald om aan te geven dat wij terroristen niet meer als deelnemers van deze samenleving zien.

“Asked by journalists about the goals of the American bombardment of Afghanistan, Donald Rumsfeld once simply answered: “Well, to kill as many Taliban soldiers and Al Qaida members as possible.” This statement is not as self-evident as it may appear: the normal goal of a military operation is to win the war, to compel the enemy to capitulate, and even the mass destruction is ultimately a means to this end... The problem with Rumsfeld’s blunt statement, as with other similar phenomena like the uncertain status of the Afghan prisoners at Guantanamo Bay, is that they seem to point directly to Agamben’s¹⁹ distinction between full citizen and Homo Sacer who, although he or she is alive as a human being, is not part of the political community.” (Žižek, 2002: 91)

¹⁹ Italiaanse politiek filosoof aan de Universiteit van Venetië, auteur van *Homo Sacer* (2002).

De terrorist is daarbij ontdaan van elke mogelijkheid tot communicatie en elke daad die hij of zij pleegt is een bevestiging van die definitie. “This paradox is inscribed into the very notion of the ‘war on terrorism’ – a strange war in which the enemy is criminalized if he simply defends himself and returns fire.” Žižek onderzoekt in zijn essay *Welcome to the Desert of the Real* de grenzen van wat betamelijk is om over aanslagen te zeggen.

“(W)e should be careful not to attribute to the Other the naive belief we are unable to sustain, transforming him or her into a “subject supposed to believe”. Even a case of the greatest certainty – the notorious case of the “Muslim fundamentalist” on a suicide mission – is not as conclusive as it may appear: is it really so clear that these people, at least, must “really believe” that, after their death, they will wake up in heaven with seventy virgins at their disposal? What if, however, they are terribly unsure about their belief, and they use their suicidal act as a means of resolving this deadlock of doubt by asserting this belief; “I don’t know if I really believe – but, by killing myself for the Cause, I will prove in actual that I believe...”?” (Žižek, 2002: 72)

Žižeks vragen refereren direct aan de titel van zijn boek *Welcome to the Desert of the Real* en aan de perverse werkelijkheid van de game- en televisie-/filmindustrie. In beide wordt de toeschouwer steeds meer virtuele of werkelijke deelnemer zonder de werkelijke gevaren van het leven. In spelen als *Black Hawk Down* en *Desert Storm 1 en 2* kun je een oorlog of conflict naspelen alsof je een deelnemer bent. Het beeld wordt steeds echter en het is voor te stellen dat je het over enkele jaren bijna *live* kan meedoen. Schieten op Somaliërs en Irakezen in het spel. Steden en dorpen bombarderen alsof het een alledaagse bezigheid is. De televisie en filmindustrie borduren ook verder op dit leed en ellende element. De meest afschuwelijke drama’s spelen zich af, maar gelukkig is er altijd een *happy ending*. Het leven in het Westen is een *game* geworden, ontdaan van elke smet. Ook al neemt de kloof tussen rijk en arm in Nederland toe, deze is vrijwel niet zichtbaar. De dak- en thuislozen en vluchtelingen worden uit het dagelijks leven verwijderd. *Welcome to the Desert of the Real*, geschreven als antwoord op 11 september 2001, wil eigenlijk zoveel zeggen als: dit is de werkelijke wereld waarin wij leven.

7. Conclusie

Žižek noch Barber is fatalistisch. Hun analyse en kritiek op de westerse samenleving en de jihadstrijders eindigt loopt niet uit op de pessimistische conclusie dat het wachten is op de volgende aanslag. Die houding is de enige die openstaat als de strafrechtelijk weg wordt gevolgd bij radicalisering. Soms zal de AIVD of de politie geluk hebben, soms helaas niet, dat is een *fact of life* geworden. Žižek en Barber stellen eigenlijk de vraag wat het betekent dat een minister op instigatie van de media zegt dat wij in oorlog zijn, terwijl het gewone leven niet onderbroken lijkt te zijn. “*The very distinction between the state of war and the state of peace is thus blurred; we are entering a time in which a state of peace itself can at the same time be a state of emergency*”, schrijft Žižek (2002: 107). Dat zou verontrustend moeten zijn, maar de notie dat ‘wij’ het hier wellicht bij het verkeerde eind kunnen hebben is niet wijdverbreid. Onze democratie en vrijheid

zijn nu eenmaal heilig. Maar zoals Žižek terecht opwerpt: tot wanneer is er nog sprake van democratie?

“A decade ago, in the state of Louisiana’s governor elections, when the only alternative to the ex-KKK David Duke was a corrupt Democrat, many cars displayed a sticker: “Vote for a crook – it’s important!” In May 2002 French presidential elections, Front National leader Jean-Marie le Pen got through to the final round against the incumbent Jacques Chirac, who is suspected of financial impropriety. Faced with this unenviable choice, demonstrators displayed a banner ‘Swindling is better than hating’.” (Žižek, 2002: 79)

Is er nog sprake van een democratie als de keuze beperkt is tussen twee mensen die beide in wezen geen keuze zijn. Is er nog sprake van democratie als je miljoenen nodig hebt om campagne te voeren zoals in de Verenigde Staten? Na het referendum over de Europese grondwet stelde een Amerikaan dat als de overheid het bedrijfsleven had gevraagd om zich actiever met de campagne te bemoeien het referendum zeker in hun voordeel was beslist...

Democratie en vrijheid zijn geen statische fenomenen die, eenmaal bereikt, voor altijd geldig zijn. Het zijn begrippen waaraan voortdurend inhoud moet worden gegeven. Democratie en rechtsstaat zijn verantwoordelijk voor hun eigen behoud, maar kunnen deze ook ondermijnen. Niet de zogenaamde terroristen zijn daarvoor verantwoordelijk, maar de rechtsstaat zelf. Achter ‘rifo79’²⁰, de vermeende *nickname* van Mohammed B., gaat een andere jongeman schuil. Toch is hij niet ‘gewoon’ behandeld door de rechtsstaat. Zijn spullen zijn in beslag genomen, slechts een proces verbaal is daarvan het bewijs. Geen aanklacht, niets.

Een strafrechtelijke benadering van radicalisering zal uiteindelijk een totale staat van beleg opleveren die niet meer alleen de rifo79’s raakt, maar eenieder. Het ‘wij-zij-denken’ is misschien eenvoudig, maar simplificeert de zaak dusdanig dat de nuance, het inzicht, de achtergrond en de feiten worden gemaskeerd. Moet Mohammed B. worden bestraft, ja, maar is zijn radicalisering bij voorbaat fout, nee. Ons beeld van het terrorisme, slapende cellen, zelfontbranding en andere superlatieven uit het terreurdebat kan ook anders bekeken en benaderd worden. De kracht van de democratie en vrijheid moet niet gezocht worden in het criminaliseren van radicalisering maar in het aangaan van het debat, hoe moeilijk dat ook zal zijn. De jaren tachtig waren in vergelijking met nu liefvallige jaren. De samenleving is verhard en verzakelijkt en dat vertaalt zich in zowel in het debat, de ‘radicalisering’ aan beide zijden van het spectrum als in de reactie daarop. Niet de strafrechtelijke weg biedt een uitweg uit deze vicieuze cirkel, maar een open samenleving.

²⁰ De schuilnaam Rifo79 op het internetforum Marokko.nl werd in eerste instantie door het Radio 1 Journaal aan Mohammed B. toegeschreven, maar dit bleek niet te kloppen

Literatuur

- AIVD (2004), *Saoedische invloeden in Nederland. Verbanden tussen salafitische missie, radicaliseringsprocessen en islamistisch terrorisme*, AIVD, Den Haag.
- AGAMBEN G. (2002), *Homo Sacer: de soevereine macht en het naakte leven*, Boom, Amsterdam.
- AL-BERRY K. (2002), *De aarde is mooier dan het Paradijs*, De Arbeiderspers, Amsterdam.
- BANNING C. (2001), 'Bewijs tegen moslim-generaals "hele klus"', *NRC Handelsblad*, 9 augustus 2001.
- BARAN D. & GUIDERE M. (2003), 'The Iraqi insurgency: active and blind', *Le Monde Diplomatique*, mei 2005.
- BARBER B. (2002), *Jihad vs. Mcworld*, Lemniscaat, Rotterdam.
- BENZAKOUR, M. (2005), 'Lotte heet nu Allah' *De Groene Amsterdammer*, 17 Juni.
- BUIJS F.J. (2002), *Democratie en terreur: De uitdaging van het Islamitisch extremisme*, SWP-books, Amsterdam.
- BUIJS F. (2004), 'Moslims in Nederland', onderzoekspaper december 2004.
- BUIJS F. (2005a), 'Poldermoslims: identiteit gezocht, Waarom het islamitisch extremisme tot introspectie dwingt', *Socialisme & Democratie*, januari 2005.
- BUIJS F. (2005b), *Socialisme & Democratie*, 62, ½, maart 2005, presentatie van het boek *Democratie en terreur. De uitdaging van het islamitisch extremisme*, 11 september 2002.
- COOLSAET R. (2004), *De Mythe van Al-Qaeda: Terrorismen als symptoom van een zieke samenleving*, Van Halewyck, Leuven.
- COOLSAET R. (2005), 'Radicalisering en Jihad', *Justitiële Verkenningen-special*, 31, 02.
- EEDLE P. (2002), 'Al Qaida takes fight for "hearts and minds" to the web', *Jane's Intelligence Review*, augustus 2002.
- EPHIMENCO S. (2004), *Trouw*, 11 maart.
- KONING M. de (2004) 'Jongeren hebben een hang naar pure islam', *De Gelderlander*, 8 december 2004.
- KONING M. de (2005), Interview met Martijn de Koning in 2005, Jansen & Janssen
- MACWIRTHER I. (2003), 'Backward Christian Soldiers,' *Sunday Herald*, 7 december 2003.
- PIPES D. (1995) 'The Western Mind of Radical Islam', *First Things*, december 1995.
- RASHID A. (2002), *Jihad: De opkomst van het moslimfundamentalisme in Centraal-Azië*, Atlas, Amsterdam.

ROY O. (2005), 'Euro-islam; de jihad van binnenuit?', *Justitiële Verkenningen*, 31, 2.

STEENHOVEN J. van den & TABARKI F. (2005), 'Waarom radicaliseerde Mohammed B.? van den Steenhoven (oprichter Nederland Kennisland) en Farid Tabarki (onderzoeker bij het onderzoeksbureau Signs of the Time)', <http://www.Scienceguide.org>, December 2005.

SUNIER T., Interview Thijl Sunier in 2005, Jansen & Janssen.

ŽIŽEK S. (1998), *Pleidooi voor intolerantie*, Boom, Amsterdam.

ŽIŽEK S. (2002), *Welcome to the Desert of the Real*, Verso, London.

OPVOEDING, MEDIA EN GEWELD: OVER DE GRENZEN VAN HET JONGSTE BESCHAVINGSOFFENSIEF

*Alderik Visser*¹

ABSTRACT – Instances of political violence abroad and at home have recently cast Dutch society in a political, judicial and mental crisis of an unprecedented scale. In public discourse, fear of terrorism has triggered and /or mingled with widespread unease about the presence of large, mostly low-classed Islamic minorities, both adding to a more general moral panic about crime, violence and decay of decency. Faced with an intricate mixture of real and supposed social and political problems, not only Christian-democratic but also liberal politicians tend to put their trust almost solely in a series of cultural i.e. educational measures. In this article it will be argued that ‘moralizing’ the public sphere – the desired mimicry of nineteenth-century Christian bourgeois group – is not merely undesirable, but in a global world in fact unimaginable. Social peace and individual well-being would be better served, not from cultural policies that try to make discourses and curricula normative and homogenous, but from measures to make schools more effective for children facing the global challenge in social and economical terms.

Eén aanslag van ongekeerde omvang, ver weg maar *live* in elke huiskamer, met twee af- en uitzonderlijke politieke moorden daar snel op volgend, hebben Nederland veranderd. Die vaststelling mag wat overdreven lijken en met alle veronderstelde causaliteit bovendien een verhullend cliché. Dat neemt niet weg dat politiek en/of religieus gemotiveerd geweld zonder meer aanleiding is geweest voor de diepe politieke, juridische en bovenal mentale crisis waarin Nederland zich gestort weet. (Hart, 2005: 20ff) Nog tot de moord op Fortuyn hield de spraakmakende elite daar zichzelf en anderen enthousiast voor, hoezeer geschiedenis en helder koopmansverstand het land tot een waar multicultureel paradijs hadden gemaakt. Daarna maakte zelfgenoegzaamheid plots plaats voor paniek en défaitisme, voor politieke stuurloosheid en onversneden rechts-radicalisme. (Boomkens, 2006: 283 e.v.) Onbedoeld allicht, hadden de daden van Volkert van der Mohammed B., de moordenaars van respectievelijk Pim Fortuyn en Theo van Gogh, daarbij een kathartische en katalytische werking: zowat alle ongemakken van het post-moderne samenleven konden, mochten opeens ook openlijk worden verengd tot het probleem van de integratie van in meerderheid islamitische migranten en de falende politiek die daaromtrent was gevoerd. Niet alleen verloor Holland zo haar glans van zelfbenoemd gidsland inzake economisch beleid en culturele diversiteit, ook lang gekoesterde idealen van openheid, liberaliteit en rechtstatelijkheid dreigen er sinds 2001 uit het verschiet te geraken. (Böhler, 2004)

¹ Alderik Visser (Rotterdam 1971) is historicus. Tot voor kort verbonden aan het *Institut für Erziehungswissenschaft* in Bern (CH), doet hij onderzoek naar discourses over seksuele opvoeding in Europa en de VS in de periode 1870 - 1920.

Daarnaast is hij werkzaam als docent-onderwijsontwikkelaar aan de afdeling tweetalig onderwijs van de Wolfert van Borselen Scholengroep te Rotterdam.

Kenmerkend voor het ooit zo vurig beleden multiculturalisme was de verklarende waarde die aan de nochtans vage notie ‘cultuur’ werd toegekend. Ook en juist nu dit optimistische relativisme is opgegaan in de rook van de Twin Towers blijft een vloeibaar begrip van cultuur het politieke discours in Nederland vast bepalen. Omdat terrorisme wel een tastbaar, maar in meerdere opzichten een ongrijpbaar verschijnsel is, gaat het in het publieke debat daarover zo heel zelden over terrorisme en heel vaak over identiteiten. Mediamieke manicheeërs als Bush en Bin Laden mogen daar niet vreemd aan zijn, maar het is tekenend voor het klimaat in Nederland dat politiek noch media daar veel nuance in kunnen of wensen aan te brengen. Zodoende kleeft bij de ooit zo ‘nuchtere’ Hollanders niet alleen aan de islam nu generiek het odium van geweld, maar wordt ook een hele reeks aan maatschappelijke problemen rondom het thema migratie op één hoop gegooid en verklaard uit een gebrek aan integratie i.e. een gebrekkige loyaliteit aan westerse waarden. (o.a. Snels, 2005: 9)

Bij hun aantreden beloofden de kabinetten Balkenende werk te maken van een brede maatschappelijke discussie over normen en waarden. Naast algemene overwegingen van christelijke aard leek vooral een vermeend gebrek aan normbesef onder school- en uitgaande jeugd daar aanleiding toe te geven. Onder invloed van het post 09/11 terreurannex integratiedebat is de focus van dit zedelijke zelfonderzoek allengs opgeschoven van de losbandige jeugd naar de bevolking als zodanig, waarbij niet zozeer normaliteit als wel een herijkt Nederlanderschap inzet van de discussie is geworden. Interessant genoeg neigen niet alleen christen-democraten, maar juist ook veel liberalen er in dit debat toe, de grenzen tussen politiek en moraal omwille van het belang van hun scheiding te doen vervagen. (Snels, 2005: 10; Pels, 2005: 34ff) In een verhoog waarin normen steevast in één adem genoemd, ja, vereenzelvigd worden met waarden bevestigen invloedrijke meningmakers het misverstand dat normoverschrijdend gedrag van individuen in zekere mate gekoppeld is aan collectieve identiteiten. Kort geleden heette een dergelijke denkstrategie nog gewoon racisme, maar nu is zij toegestaan want ‘de maat is vol’ en de lontjes zijn kort.² Beleid dat wordt ontwikkeld om ‘onwettig en onprettig’ gedrag te bestrijden verwordt zo echter al te snel tot repressie, hetzij in de vorm van politionele maatregelen en juridische ‘flinksheid’, hetzij in de vorm van regelrechte propaganda, al dan niet in pedagogische verpakking. Bij gebrek aan handelingsperspectief c.q. bij de gratie van een uitsluitend cultuurpolitiek paradigma lijkt politiek Nederland een heel scala aan problemen rond de allochtone onderklasse zo vrijwel alleen nog met educatieve maatregelen te lijf te kunnen gaan, al naar gelang politieke smaak aangeduid als aanpassing, integratie, inburgering, heropvoeding, morele vorming, Verlichting, etc.

Tekenend is in dit verband ook de vrij plotselinge *comeback* van het begrip burgerlijkheid, dat, ontdaan van haar beduimelde imago, nu aan alle leden van de multiculturele samenleving ten voorbeeld wordt gesteld. (Onderwijsraad, 2003; Rupp *et al.*, 2003: 9ff) De socioloog Gabriël van den Brink pleit in dit verband zelfs onomwonden voor een hernieuwing van het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief, waarbij de etnische on-

² Postbus 51, het kanaal voor overheidspropaganda, voert sinds kort campagne tegen ‘korte lontjes’ i.e. tegen afnemende tolerantie en toenemende gewelddadigheid onder burgers. Van den Brink verklaart deze afnemende tolerantie gedeeltelijk juist uit een meetbare *verhoging* van de normen die burgers zichzelf en elkaar opleggen. (Brink, 2003: 65ff). Tegelijk toont ook de overheid zichzelf met meer ‘blauw op straat’ en een hogere strafmaat voor tal van delicten beduidend minder toegeeflijk dan in de voorafgaande decennia.

derklasse ook met zoveel woorden *mores* zou moeten worden geleerd. (Van den Brink, 2003: 140ff) Wekt het dan nog verbazing dat in een bewustwordingscampagne rond ‘het’ terrorisme naast politieagenten en spoorwegbeambten ook leraren en jeugd- en jongerenwerkers geroemd kunnen worden als koene strijders tegen het kwaad?³ Hieven Nederlanders altijd al graag hun vermanende wijsvingertje, bij voorkeur ook naar andere landen, sinds 09/11 hebben zij zich in meerdere opzichten naar binnen gekeerd en wijzen nu even vermanend naar de rafelranden van de eigen samenleving.

Ook wanneer vast zou staan dat een revitalisering van een concept van deugdzaam burgerschap heilzaam zou werken op de gespannen etnische verhoudingen in Nederland heb ik tegen deze moralisering van de politiek meer dan alleen principiële bezwaren. Goede bedoelingen doen er namelijk niets aan af dat zo’n beschavingsoffensief totaliserende, ja, totalitaire trekjes in zich draagt. Bovendien acht ik het niet boven alle twijfel verheven dat met de daarbij behorende pedagogisering⁴ van de publieke ruimte anno 2006 meetbare successen zouden zijn te boeken.

In dit artikel zal, na een beschouwing over het burgerlijke beschavingsoffensief van de negentiende eeuw (1) met een omweg langs de pedagogische theorie en haar probleem met media (2) worden beargumenteerd dat een reprise van een dergelijk beschavingsoffensief bij de huidige stand van de communicatietechniek niet het antwoord kan zijn op islamistisch terrorisme en andere desintegrerende krachten (3). Na een kritische bespreking van een van de meer sympathieke voorstellen voor burgerschapsvorming als een taak van de school (4) worden tot slot enige *unzeitgemässe* suggesties gedaan met betrekking tot de voorwaarden waaronder opvoeding en onderwijs wél nog zouden kunnen bijdragen aan een betere wereld (5).

1. Beschavingsarbeid

Burgerlijk was het ideaal van de zelfstandige, zedelijk hoogstaande, liefst ook belezen en betrokken stedeling en zijn warme gezin, zoals dat vanaf de zeventiende eeuw in Nederland opgeld deed. (Dixhoorn, 2005) Oorspronkelijk verbonden met *burgerschap* als een exclusieve categorie werd de notie van *burgerlijkheid* in de achttiende eeuw eerst in theorie, vanaf 1795 ook in de praktijk gedemocratiseerd tot een inclusief begrip van staatsburgerschap. Vooral in Patriotse⁵ milieus werd dit *politieke* burgerschap vóór de Bataafse Republiek⁶ al gekoppeld aan een *cultureel* ideaal van een deugdzaam samenleven dat voor elk Nederlands gezin haalbaar en nastrevenswaardig werd geacht. Door een veelheid aan publicaties, lezingen, scholings- en andere activiteiten probeerden genootschappen als de *Maatschappij tot Nut van het Algemeen* een onmiskenbaar

³ <http://www.nederlandtegenterrorisme.nl/home>

⁴ Deze term duikt bij mijn weten voor het eerst op bij Foucault (Foucault, 1983 (1977) en is op een zeer vruchtbare manier uitgewerkt door de historische pedagogen Ullrich Hermann en Marcel DePaepe (Hermann, 1986; DePaepe, 2000).

⁵ Tegenstanders van de Prins van Oranje c.q. een bonte verzameling van verlichte burgers die vanaf 1782 in diverse steden experimenteerden met vormen van democratisch zelfbestuur, totdat zij in 1787 met behulp van de Pruisen werden verdreven.

⁶ Poging om de oude Republiek met behulp van en onder toezicht van Franse troepen om te vormen in een moderne Republiek (1795 – 1806). Omdat de Fransen het roer er daarna definitief overnamen wordt de gehele periode 1795 – 1813 ook wel aangeduid als de ‘Franse Tijd’.

gemythologiseerd Nederlands volk uit haar lethargie te wekken en in verlicht-christelijke zin te verheffen. Vanuit de optimistische verwachting dat kennis automatisch zou leiden tot deugd, zetten deze volksopvoeders hun kaarten daarbij in de eerste plaats op de ontwikkeling van een stelsel van algemeen toegankelijk openbaar onderwijs. Binnen dat schoolbestel, dat vanaf begin van de negentiende eeuw vorm begon te krijgen, maar in toenemende mate ook daarbuiten, werd dit ideaal van burgerlijke deugdzaamheid doelgericht gepropageerd. Draggers van dit offensief waren georganiseerde stedelijke middenklassen die met de hen ter beschikking staande media invloed probeerden uit te oefenen op het publieke vertoog in het te vormen c.q. vers gevormde Vaderland. In het geval van Het Nut ging het daarbij om een vooral kleinstedse, mannelijke intelligentsia die vrije tijd offerde aan een algemene verhoging van het beschavingspeil en zich daarmee *en passant* zelf van een sterk netwerk en een zedige status voorzag. Naast een veelheid aan vergelijkbare Verlichte genootschappen zagen later in de negentiende eeuw, mede ook onder de invloed van het feminisme, een reeks *single-issue movements* het licht – geheelonthouders, bestrijders van prostitutie en geslachtsziekten, anti-vivisectionisten en wat dies meer zij- die de morele lat op specifieke terreinen nog wat hoger wensten te leggen. In navolging van Het Nut en in koor met de zich verzuilende⁷ confessionelen probeerden ook en juist zulke ‘kleine gelovigen’ hun specifieke visie op deugdzaam leven tot een algemene norm verheffen waaraan niet alleen de onderklasse, maar ook de ‘verdorven’ elite zou moeten leren voldoen. (Hoekstra, 2005; Visser, 2004) Hoe succesvol dit conglomeraat aan goede bedoelingen was in het moraliseren van het maatschappelijke vertoog blijkt onder meer uit de snelheid waarmee zij ingang wist te vinden bij de politieke en culturele elite. Bij de inrichting van het onderwijs bleef het program van Het Nut ook na de Franse Tijd richtinggevend bij de ontwikkeling van nationaal en lokaal beleid ten behoeve van het (openbaar) onderwijs. Op grond van personele en ideologische nabijheid kon burgerlijkheid in de loop van de eeuw daarnaast in toenemende mate langs (semi-)institutionele kanalen als de (medische) wetenschap, de zich ontwikkelende sociale zorg en de stadsplanning worden verspreid en min of meer dwingend opgelegd. (Bervoets, 1995; De Regt, 1985; Visser, 2006) De vraag of en in hoeverre al deze inspanningen het gedrag van mensen buiten de eigen kring daadwerkelijk hebben bepaald of zelfs maar beïnvloed, is nauwelijks en zeker niet in algemene zin te beantwoorden. Tekenend is wél, dat bijvoorbeeld ook socialisten het ‘bourgeois’ program voor volksverheffing, weliswaar in eigen termen maar niettemin onverkort, overnamen en met succes onder een ambitieus electoraat wist uit te dragen. (Rooy, 2005: 79) Stevig geschraagd door een paternalistische overheid leek aan verdere beschaving na de Eerste Wereldoorlog al met al niet zo veel eer meer te behalen, koesterden Nederlanders immers door alle zuilen heen met enige trots het zelfbeeld van een door en door burgerlijke natie.⁸

Oorsprong en effect van deze actieve verburgerlijking van de westerse cultuur in de negentiende eeuw zijn door historici, sociologen en pedagogen in de laatste decennia op heel verschillende manieren geïnterpreteerd, en daarbij in meeste gevallen uitge-

⁷ Naar aanleiding c.q. in de loop van de politieke strijd rond het karakter van de (openbare) school organiseerde de Nederlandse samenleving zich in het laatste kwart van de 19e eeuw ‘verticaal’ in zogenaamde ‘zuilen’, i.e. vrijwel geheel door levensbeschouwing bepaalde leefwerelden.

⁸ Hoewel vanzelfsprekend ook daarna stevig werd opgevoed, m.n. door het maatschappelijk werk t.b.v. de zog. onmaatschappelijken.

sproken negatief beoordeeld.⁹ Het meest invloedrijk was en is daarbij de interpretatie die zich schatplichtig weet aan Michel Foucault. Ondanks of juist dankzij haar Verlichte aspiraties geldt beschavingsarbeid daarin als hét voorbeeld van de zogenaamde micro-politiek van de macht. Door een verschuiven van vertogen evolueren voor-moderne vormen van externe dwang, aldus Foucault, vanaf de vroegmoderne tijd in niet minder repressieve systemen van (zelf)discipline onder wakend oog van de beschaafde wereld c.q. (medische) wetenschap. (Foucault; 1983; 1997; daarover o.a. DePaepe, 1998; Laqueur, 1990; Weeks, 2000) In een meer neutrale en vooral historisch beter onderbouwde variant op dit biopolitieke perspectief stelt de Engelse rechtssocioloog Alan Hunt dat *moral regulation* vanuit het maatschappelijke midden allesbehalve een specifiek Verlicht verschijnsel is. (Hunt, 1999) Door de eeuwen heen, zo laat hij in een vergelijking van burgerlijke basisbewegingen in Engeland en de Verenigde Staten zien, zijn numeriek kleine groepen zeloten heel wel in staat gebleken hun specifieke angsten en idealen vertaald te krijgen in generieke beleidsmaatregelen. Noodzakelijke voorwaarden voor zo'n *politics of moral regulation*, aldus Hunt, waren (en zijn) een stevige lobby van zo'n *moral minority* bij het politieke establishment, gekoppeld aan een relatief sterke greep op publieke informatievoorziening. (Hunt, 1999: 196ff) Ook voor het Nederlandse beschavingsoffensief, waarin een keur aan zulke *minorities* zich bekommerde om ziel en zedelijkheid van de Natie, lijkt deze analyse hout te snijden. Elders heb ik de strategie die hierbij werd bewandeld in aansluiting op Hunt een pedagogisering van het publieke debat genoemd. (Visser, 2006) Door een effectief gebruik van media – boeken, brochures, vliegende blaadjes, genootschappen en de kansel – bleken zedenmeesters in staat een specifieke vorm van leven tot een algemene norm te verheffen, waarbij en doordat zij vrijwel de gehele publieke ruimte voor zich als platform voor beschavende activiteit in beslag wist te nemen.

Een dergelijke pedagogisering werkt echter alleen dan wanneer het op te voeden deel van de natie – arbeiders, allochtonen en andere onmaatschappelijken – van zichzelf weinig mondig is en/of niet de beschikking heeft over effectieve middelen om zich publiek te uiten. Dat de 'beschavers' van de negentiende eeuw er schijnbaar in geslaagd zijn het gros der Nederlanders te transformeren tot op het oog heel redelijke en zedelijke wezens danken we daarom in de eerste plaats aan de relatieve stabiliteit en de absolute begrensdheid van de nationale en de verzuilde ruimte. Aangezien die ruimte heden ten dage echter allesbehalve verzuild, begrensd of stabiel is, is het daarom maar de vraag of de zedenmeesters van nu dit kunstje met het oog op het terroristische gevaar en/of de integratie van buitenlanders nog eens zouden kunnen overdoen.

⁹ Elias' theorie van beschaving als proces verklaart wél, waarom geschoolde arbeiders de cultuur van hun bazen wensten te kopiëren, zij verklaart niet, waarom die bazen dat ook in de negentiende eeuw ook actief hebben ondersteund. Vooral in Nederland wordt daarom, als complement op dat beschavingsproces, gesproken van een burgerlijk beschavingsoffensief. Ook in het buitenland, waar het begrip 'beschavingsoffensief' overigens niet in zwang is gekomen, is het ideaal dat eraan ten grondslag lag vaak verzeeld met één van haar meest in het oog springende programmapunten, namelijk de onderdrukking van de seksualiteit. (Gay 1984; daarover Laqueur 1990) Behalve in Freudiaanse termen wordt die Victoriaanse obsessie met zelfbeheersing en 'reinheid' daarbij geduid als hetzij direct functioneel voor het kapitalistische moderniseringsproces, hetzij als een poging om de desintegrerende gevolgen daarvan op sociaal-economisch gebied cultureel te compenseren. In beide gevallen, zo meenden geëngageerde sociologen, ging het daarbij om een hegemoniale strategie, waarbij de burgerij haar specifieke bewustzijn bij de arbeidersklasse ingang wist doen vinden. Vooral in de zog. gender-studies is dit gramsciaanse hegemonie-concept nog altijd populair.

2. De Kindertuin

In haar even omstreden als invloedrijke bestseller ‘Grootbrengen door Kleinhouden’ vatte de Nederlandse pedagoge Lea Dasberg de geschiedenis van haar vak sinds de Verlichting samen als een poging, het kind bewust uit de samenleving weg te houden. In plaats van het zich te laten oriënteren op wat het betekent *mens* te zijn, werd het kind tot *kind* gestempeld en verwezen naar een speciaal voor hem of haar ingericht, meest keurig aangeharkt en omheind Kinderland. (Dasberg, 1984: 20; vgl. DePaepe, 2000: 16ff). De voor deze interpretatie wezenlijke aanname dat er vóór ca. 1750 in westerse samenlevingen geen kinderen zouden hebben bestaan, althans niet op de manier zoals wij ze nu kennen, mag als definitief weerlegd worden beschouwd. Dat neemt niet weg dat de *pedagogische provincie*, het moratorium voor mensen tot achttien jaar, wel degelijk heeft bestaan en nog steeds bestaat. Niet voor niets worden sinds de negentiende eeuw meer en meer kinderen steeds langer in steeds meer institutionele kaders door zogeheten *professionals* gevormd of verzorgd. (Daalden, 2003: 175ff) Ook of juist nu de grenzen van de maakbaarheid van mens en samenleving bijzonder duidelijk lijken, wordt deze pedagogisering van de samenleving, met de daarbij behorende segregatie van leeftijdsgroepen, onverkort doorgezet.¹⁰ Daarnaast behoort de idee van een Kindertuin vooral in het publieke en populair-wetenschappelijke vertoog tot de *common sense* van een verantwoord opvoederschap. Opvoeding, zo suggereerden ooit ook ‘grote’ pedagogen, is een universeel, enkelvoudig, lineair, ononderbroken en onomkeerbaar proces dat afstevent op niets minder dan perfectie. De prijs van die utopie, die tot op heden na-echoot, is opnieuw en nog steeds een verkaveling van de wereld in een reëel domein voor volwassenen en een ideële omgeving voor kinderen. (Oelkers, 1984: 113; Oelkers, 2005: 94ff) In hoeverre die ‘veilige haven’ concreet gematerialiseerd is en wordt, valt behalve aan de oudere genres van de kinderliteratuur, de kindermode, het kinderspeelgoed (etc.) ook af te lezen aan specifiek op kinderen gerichte software, media en marketing (Vanobbergen, 2005).

Dasberg kon rond 1980 nog hopen dat het jonge volkje al deze en dergelijke tuinen stevig zou omschoffelen en de werkelijkheid daarbuiten concreet te lijf zou gaan. Lang ook konden andere cultuurpessimisten de illusie hebben dat ouders en andere tuinlieden tijdig nog paal en perk zouden weten stellen aan juist de ‘verdwijning’ van ‘het kind’ die dat ten gevolg zou hebben. (vgl. Postman, 1984) Waarvan zij geen weet hadden en konden hebben, was de impact die nieuwere en nieuwste media zouden hebben, zowel op de belevingswereld van individuele kinderen als op het vermogen van henzelf en van anderen, hun ervaringshorizont stapsgewijs en planmatig uit te breiden. Zelfs al zouden we het willen, de heg die we rondom Kinderland hebben opgetrokken kan anno 2006 hoog noch dicht genoeg zijn om alle ruis van de boze wereld buiten te sluiten. Zelf nog wat ontdaan, een hoofd vol bange vermoedens, zal me de volgende scène altijd bijblijven. Een Amerikaanse nieuwssite bood op 10/11 al de mogelijkheid de bewuste vliegtuigen per muisklik, als ware het een *game*, zélf het WTC in te sturen. Alle jongetjes en

¹⁰ Als het bijvoorbeeld aan de Onderwijsraad, aan de Nederlandse sociaal-democraten of aan het CDA in Rotterdam ligt, gaat aanstonds elk kind vanaf haar tweede verplicht naar de crèche, en kan zij tot haar drieëntwintigste van staatswege worden gedwongen, tenminste één zogenaamde startkwalificatie op zak te krijgen (Onderwijsraad, 2003; Karsten, 2005: 61ff). Het Nederlandse Parlement heeft inmiddels (mei 2006) besloten, de leerplicht in ieder geval op te rekken tot achttien jaar.

een paar van de meisjes in mijn klas deden dat bij herhaling en niet zonder zichtbaar genoegen: “*Gaaf meester, moet je zien...we kunnen het nádoen.*”

2.1. *De volkstuin*

Hoewel niemand dat bij mijn weten zo benoemde, zagen de volksopvoeders van de negentiende eeuw ook hun samenleving als een Rousseaueske Kindertuin: als een min of meer afgesloten en volledig op opvoeding afgestemde omgeving.¹¹ Een wel heel plastisch voorbeeld daarvan vinden we bij G.K. Van Hoogendorp, wanneer deze in 1805 betoogt dat: ‘*alle armen, als volwassenen Kinderen beschouwd, gedurig geleid en bestuurd behoren te worden, opdat zij hunnen tijd wel besteeden, en verkrijgt men dit, zoo is alles gewonnen.*’ (Geciteerd in Kruihof, 2006). In vergelijkbare termen werd in de negentiende eeuw ook het nieuwe Vaderland meta-pedagogisch aan de man gebracht: streng doch rechtvaardig regeert Vader Staat over de knusse en kiese gemeenschap die Holland heet, een organisch gezinsverband van al even zedige, gezellige huisgezinnen. Behalve dat zij het patriarchale en paternalistische karakter van het beschavingsoffensief nog eens onderstreept zet deze beeldspraak ons ook op het spoor van de *strategie* waarmee getracht is micro- én makrokosmos ‘van vreemde smetten vrij’ te houden. Lang geleden al fulmineerde Plato tegen de nefaste invloeden waaraan zijn leerlingen bij bezoek aan een theater zouden worden blootgesteld. Aristoteles’ tegenwerping, dat de emoties op de *Bühne* mensen er juist bij zou helpen hun gevoelshuishouding op orde te brengen, is aan pedagogen tot op heden maar zelden besteed. (vgl. Rötzer, 2003: 16) In de overtuiging ook dat elke impressie onherroepelijk is (Locke), alle ‘voortijdigheid’ met het oog op ‘natuurlijke’ ontwikkeling koste wat kost moet zien vermeden (Rousseau), ontwikkelde deze beroepsgroep een aperte haat-liefdeverhouding tot feitelijk alle media. (Gründer, 2000: 54; vgl. Hentig, 2002)¹² Verlichte of anderszins bevlogen volksopvoeders die uit naam van de Grote Pedagogen meenden te handelen zaten in hetzelfde schuitje: zij leunden sterk op de verbreiding van middelen waarvan een *algemene* toegankelijkheid hen tegelijk een gruwel was.¹³ De uitvinding bijvoorbeeld, rond 1850, van de rotatiepers noopte beschavers tot het uitgeven van goedkope, *gescreende* boe-

¹¹ In een extreme vorm vinden we dat terug bij de Franse utopist Charles Fourier. Diens visioen van een aards paradijs voorzag een mens die geen onderscheid meer zou kunnen maken tussen spelen, werken en leren en die kinderen als ‘derde geslacht’ aan volwassen gelijkstelt. (Pearson, 2002) Ook en juist bij ontstentenis van het instituut ‘school’ vraagt dit concept van een *éducation intégrale et permanente* van de gehele samenleving (de *community*) dat zij te allen tijde opvoedend kan en wil werken. Totalitair is die utopie niet omdat zij gelijkheid zou afdwingen - integendeel zelfs - maar omdat zij ‘morele communicatie’ als een altijddurend, alomtegenwoordig en bovenal eenduidig proces veronderstelt. (Oelkers, 1996; 2005)

¹² Op grond van haar directe, hoogst suggestieve werking was en is het beeld in de pedagogische theorie *per se* verdacht (het tweede gebod), voor de praktijk echter uitermate nuttig en bruikbaar (de kruisgang, het heiligenbeeld) en sinds de dagen van Locke en Comenius zelfs onontbeerlijk. Invloedrijke theoretici als Rousseau en Pestalozzi gingen zelfs zo ver alle middelen, inclusief boeken, als dragers van kennis en deugd te verwerpen. Omdat aan die reformpedagogische norm van on-middelbaarheid in de regel niet kon en kan worden voldaan, ontwikkelden mensen uit de praktijk ook in de negentiende en de vroege twintigste eeuw niettemin schoolmedia - schoolboeken, schoolwandplaten, de schoolradio - die een strikt gecontroleerde en in toenemende mate ook geësthetiseerde versie van een landelijke werkelijkheid representeerden.

kenreeksen aan de ene kant en tot het creëren van afzonderlijke organisaties, campagnes en lobby's tegen pornografie en *Schund* aan de andere kant. Heviger nog was de veront-rusting bij de opkomst, rond 1900, van de *kinematograaf*, een uitermate beeldend en dus bedreigend medium, waarin bovendien niet zo gemakkelijk een alternatief aanbod kon worden ontwikkeld. Niettemin was de publiciteitscampagne tegen (jeugdig) bioscoop-bezoek die vrijwel onmiddellijk werd opgestart een groot succes. Met ondersteuning van de kant van de wetenschap – onbeholpen statistiekjes die causale verbanden sugge-reerden tussen filmbezoek, criminaliteit, drankzucht, hoererij en dergelijke – konden Plato's oude angsten betrekkelijk snel, via de Wet op de Kinderbescherming en het daarop geënte systeem van filmkeuringen al in 1912 worden weggenomen. Tegen de keer, in feite, van technische ontwikkelingen in was het burgerlijke beschavingsoffen-sief in de negentiende eeuw een poging om naast de 'schoolse' ook de publieke infor-matievoorziening effectief onder controle te krijgen en te houden, om zo het volk voor verkeerde invloeden te behoeden. Opmerkelijk aan deze strijd om definitiemacht is vooral, dat de van oorsprong zo liberale volksopvoeders er allengs geen been meer in zagen, beschaafd gedrag desnoods per decreet af te dwingen. Hoogtepunt en sluitstuk van deze verstatelijking van de deugd waren in feite al de Zedelijkheidwetten van 1911, waarin een Victoriaanse visie op het privé-leven, inclusief een verbod op prostitutie, pornografie en reclame voor voorbehoedsmiddelen, door de overheid aan iedere burger werd opgelegd. Aldus tot in de intieme delen nationaal genormaliseerd, was het daarna niet langer aan een middenklasse maar definitief aan de staat en aan verzuilde instanties om in de perken van de nationale Kindertuin het onkruid effectief te blijven wieden.

2.2. *Een wilde tuin*

Ook nu nog roept de introductie van nieuwe media steevast dezelfde bewaarpedagogi-sche¹⁴ reflexen op. Daarbij gaat het nog altijd om tere kinderzieltjes, en sinds kort ook weer om de ziel van de natie. Zo'n vijftig jaar geleden al wist de thuisbioscoop de knellende kaders van de zuilen in razend tempo te doorbreken. Door de komst van kabel en satelliet is ook het primair Nederlandse perspectief dat de tv daarna nog enige tijd op de wereld bood, goeddeels aan gruzelementen geslagen. Samen met het jongere Internet vormt de (commerciële) televisie een medialandschap dat symbool én garant staat voor een geïndividualiseerde, gefragmenteerde wereld, waarin evengoed een schier onein-dige veelheid aan bindingen mogelijk is. Dergelijke postnationale groepsidentiteiten verwijzen echter niet of nauwelijks naar enige strak bepaalde, begrensde ruimte. Het archetype van een *community* in dit globale tijdperk is immers vooral subcultureel en transnationaal, een losse gelegenheidsformatie die zich onafhankelijk van een welbe-paalde ruimte of tijd op verschillende niveaus en in verschillende gedaanten tegelijk kan manifesteren. (vgl. Boomkens, 2006: 272 e.v.)

¹³ Van dezelfde rotatiepers waarmee een nieuwe overdaad aan verheffende traktaatjes voor het volk kon worden geproduceerd rolden vanaf ca. 1850 immers ook de spreekwoordelijke driestuverromans waar-mee de arbeidersjeugd zich in het verderf placht te storten.

¹⁴ Naar het Duitse *Bewahrpädagogik*: het voorkomen van verkeerde indrukken door een verbod op, censuur van of een begeleid consumeren van massamedia.

De aanvankelijke euforie over het Internet als *agora* van een participatieve democratie op wereldschaal heeft inmiddels plaats gemaakt voor cynisme. Dat neemt niet weg dat het *world wide web* in die zin democratisch is, dat de grens tussen producenten en consumenten daar is opgeheven, waardoor in principe elke uiting, van welke aard dan ook, onmiddellijk door tallozen opgepakt of gepareerd kan worden. Dat de *hard core* van dat Internet nochtans bestaat uit porno en andere trivia doet daar niets aan af, integendeel: ook en juist dat representeert de aperte bandeloosheid – tijd-ruimtelijk, politiek, moraal-theologisch zo je wilt - van dit globale tijdsgewricht. (Maresch *et al.*, 2001: 20ff) Niet voor niets wordt her en der dan ook weer hard gewerkt aan morele herbewapening. Hun Victoriaanse voorgangers indachtig tamboereren zeloten in Oost én West op de immoraliteit van het Westerse individualisme of van de beelden die zij zich daarvan via media hebben gevormd. Met behulp van onder andere diezelfde media proberen zij het zondige tij te keren met eigen *content*. Anderen gokken op censuur – een christelijke of anderszins kindvriendelijke *provider*, een nationaal intranet of een verbod op schotelantennes – of stellen hun hoop op morele media-educatie.

Ook in ‘verlichtingsfundamentalistische’ gedaante hopen moderne media-beschavers een min of meer homogene gemeenschap te kunnen creëren, waarin de perifere delen zich de normen van het weldenkende centrum eigen maken. Dat er nog steeds een maatschappelijk midden zou bestaan waaruit zulke actieve burgers zouden zijn te rekruteren kan, althans voor wat betreft Nederland, op goede gronden worden betwijfeld. Technische ontwikkelingen maken het bovendien moeilijk voorstelbaar hoe men in de huidige wereld ‘*het mediageweld* [denkt te kunnen] *temmen*.’ (Habermas in Gabriëls, 1989) Belangrijker nog is, dat migratie en communicatie de hele notie van (culturele) centra en periferieën, van ‘binnen’ en van ‘buiten’ vrij definitief hebben achterhaald. Wat zou ik mij als jeugdige radicaal van de derde generatie immers druk maken om de idealen van de autochtone elite, wanneer ik mij ook permanent *live* met de dappere strijders van de *jihad* in verbinding kan stellen? In een licht verwilderde wereldduin is er simpelweg geen nationaal perk meer dat veilig kan worden omheind.

3. Postconventioneel

Met de school beschikken wij gelukkig nog over één burgerlijk instituut dat vrijwel alle stormen van de laatste twee eeuwen heeft doorstaan. Ik vermoed dat het juist vanwege die relatieve stabiliteit is dat haar vooral in onzekere tijden een grotere opvoedende kracht wordt toegeschreven. Zo was het in ieder geval in de negentiende eeuw en zo is het niet toevallig ook nu. Behalve in pleidooien voor kleinere scholen met ouderwetse orde en tucht komt deze hooggestemde verwachting nu onder meer tot uitdrukking in de in Nederland endemische debatten over een hernieuwde canon voor het geschiedsonderwijs, plannen voor vakken als ‘burgerschaps-’ of ‘grondwetkunde’ en zelfs het opzetten van zomerscholen ter bestrijding van radicalisme. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wijst de invoering van varianten op ‘normen en waardenkunde’ af, maar roept scholen niettemin op vorm te geven aan een zodanig schoolklimaat dat kinderen zich daarin optimaal kunnen ontwikkelen tot actieve, tolerante, democratisch gezinde, kortom beschaafde burgers. (Schuyt, 2003: 228) Geheel in deze lijn probeert de Amsterdamse pedagoog Wiel Veugelers in Nederland al enige tijd een lans te

breken voor wat hij ‘waardevormend onderwijs’ noemt. (Veugelers, 2002; Leenders en Veugelers, 2004) Geruisloos voegt de hoogleraar namens het Humanistisch Verbond zich daarmee in het gevolg van de vele vrijdenkers die de christenheid hebben bewezen dat de beste catechisten nochtans atheïsten zijn. (Visser, 1998; 2005) Met zijn concept van een opvoeding tot kritisch-democratisch burgerschap haakt Veugelers daarbij vooral naar aansluiting bij de *moral education movement*, een rijke onderzoekstraditie op het snijvlak van pedagogiek, ethiek en ontwikkelingspsychologie.

Paradigmatisch voor deze discipline waren en zijn de onderzoeken die de Zwitserse psycholoog Jean Piaget al in de jaren '30 van de vorige eeuw heeft verricht en de uitwerkingen die Lawrence Kohlberg daaraan vanaf de late jaren '50 heeft gegeven. Beiden ontwikkelden zij een getrappt model, waarlangs kinderen en jeugdigen zich universeel, ongeacht hun cultureel-maatschappelijke achtergrond, onder goede begeleiding zouden kunnen ontwikkelen tot autonome, rationeel handelende burgers in de betekenis die Immanuel Kant daaraan gegeven heeft. (vgl. Smeyers, 2002: 133) In antwoord op de kritiek op zulke modellen in het algemeen en hun masculiene rationalisme in het bijzonder (Gilligan, 1993: 10-12), koos Kohlberg in de jaren '70 en '80 de vlucht naar voren. Zijn empirisch onderbouwde experimenten in *democratic education* gelden sindsdien wereldwijd als schoolvoorbeelden van wat morele vorming in pluralistische samenlevingen zou kunnen zijn (o.a. Oser, 1986; 2002). Ook in Veugelers' humanistische variant daarvan is de kerngedachte dat de school kinderen moet helpen uit te groeien tot zelfbewuste volwassenen die hun handelen geleid weten door principes en rationele afwegingen. Zo'n 'post-conventionele ik-identiteit' kan de school alleen dan helpen kweken wanneer zij niet alleen in naam, maar juist ook heel concreet, zowel op school- als op klasniveau, een proeftuin wil zijn voor democratische onderhandelkunst (Kohlberg, 1976; vgl. Gabriëls, 1989; Reichenbach, 2001: 135ff). Behalve tot participatie aan een semi-autonome minisamenleving – scholen en klassen als *democratic communities* – roept Veugelers docenten op hun leerlingen quasi voortdurend en met een scherp oog voor wat betamelijk is aan te sporen tot morele communicatie. In het ideale geval voedt die reflectie kinderen niet alleen op tot autonome, maar door inbedding in een sociale context, ook tot kritische en betrokken burgers (Veugelers, 2002; Leenders en Veugelers, 2004).

Op zulke hooggestemde idealen valt natuurlijk weinig af te dingen, behalve misschien dat ze wel erg hooggestemd zijn. Zo wordt de school en haar omgeving ook in dit model opnieuw en nog steeds onbezwaard voorgesteld als een opvoedend milieu, waarin elke vorm van communicatie *per se* vormend is of zou moeten zijn. Met het oog op een doorgaans weinig sublieme schoolpraktijk vermoed ik dat het aanleren van basale vaardigheden al een dusdanige klus is, dat voor geleide communicatie over maximen weinig tijd zal overschieten. Hoe dat ook zij, de idee van de school als een democratische verkeerstuin staat of valt met het feit dat zij een min of meer gesloten *community* is, buiten dezelfde samenleving waarvan ze een afspiegeling zou moeten zijn. Onder meer ook door de diffuse lading van het begrip 'gemeenschap' lijkt die constructie wat te wringen, zoals ook op de impliciete gelijkstelling van 'moraliteit' met 'democratie' wel wat valt af te dingen. (Binder, 2003: 119; Reichenbach, 2001: 142) Ook de meetbaarheid van investeringen in de *morele persoonlijkheid* van kinderen is niet onproblematisch: welke is de bijdrage van respectievelijk haarzelf, het gezin, de school of van enig ander milieu aan het al dan niet bereiken van een stap omhoog (!) op een ethische ladder? De

in sommige steden vrijwel voltooide segregatie van Nederlandse scholen naar categorieën van etniciteit en klasse maakt het – het universalisme van de theorie ten spijt – in de praktijk weinig waarschijnlijk dat eenzelfde *input* aan waardevorming in elke ‘schoolgemeenschap’ een zelfde *output* aan morele autonomie en sociale betrokkenheid zal genereren. (Karsten *et al.*, 2003) Om dezelfde reden mag van de vormende werking van de interculturele dialoog op sommige scholen niet te veel worden verwacht, zoals men in het Nederlandse duale bestel¹⁵ ook niet voetstoots mag uitgaan van een democratische schoolcultuur.

Hoe sympathiek deze en dergelijke voostellen voor een opvoedende school ook mogen zijn, het lijkt twijfelachtig dat zij hun eigen aspiraties ooit waar zullen kunnen maken. Dezelfde stabiliteit waaraan de school het imago van een ‘veilige haven’ ontleent, maakt het allereerst al onwaarschijnlijk dat ze in praktijk zullen worden gebracht: heel vaak blokkeren sociaal betrokken maar ook uitermate autonome leraren al te drieste onderwijsplannen. Behalve met taakopvattingen en arbeidsvoorwaarden heeft die reflex veel van doen met het beleid dat in de afgelopen decennia door sociaal-democraten is gevoerd. Dat bestond bij herhaling uit *unvervroren* utopistische onderwijsmodellen die met groeiende weerzin in ‘het veld’ en soms ook in weerwil van de harde cijfers *top down* werden doorgevoerd. (Karsten en Meijnen, 2005) Het spreekt welhaast vanzelf dat dit voortdurende experimenteren met doelen en vormen voor een ideaal soort onderwijs de ideale samenleving geen stap dichterbij hebben gebracht. De inrichting van het onderwijs heeft natuurlijk invloed op de maatschappij, maar ook hier past vooral bescheidenheid. Omdat de school tegelijk deel is van die samenleving, de problemen die daarin spelen importeert en voor een groot deel ook reproduceert, dicht de aanname dat sociale en culturele veranderingen in de school beginnen, haar domweg te veel invloed toe. Zelfs voor datgene waartoe zij meetbaar uitermate goed in staat is, namelijk de productie en allocatie van *human resources*, is zij voor een groot deel afhankelijk van variabelen die zij zelf niet onder controle heeft. Zeker ook in dit licht lijkt de roep om meer ‘normen en waarden’, om opvoedend onderwijs ter bestrijding van normvervaging, radicalisme en sociale desintegratie een hoog symbolisch, een geruststellend karakter te hebben: hoe groot ook het probleem, hoe ver weg ook de oplossing, het minste wat we kunnen doen – zo lijkt het devies – is een appèl aan onderwijs en opvoeding. Voordat aan de school echter nog meer taken worden toegewezen, voordat opnieuw geschoven gaat worden in de verhouding tussen primaire en secundaire functies die het onderwijs dient te vervullen, zouden degenen die zulke symbolische oplossingen suggereren er eens mee moeten beginnen, de werkelijke problemen en hun oorzaken bij de naam te noemen.

4. Katharsis

Terrorisme wordt, zeker ook in de populaire media, vaak vereenzelvigd met islamistisch terrorisme, en daarbij vrijwel uitsluitend verklaard in termen van een culturele kloof die er zou bestaan tussen Oost en West. Van het feit, bijvoorbeeld, dat achter Bin Laden’s

¹⁵ Het bestaan van twee soorten, te weten openbare (bestuursrechtelijke) en bijzondere (privaatrechtelijke) scholen die beide van overheidswege worden gefinancierd.

kruistochtretoeriek oorspronkelijk een heel concreet doel schuilging – een einde van de Amerikaanse aanwezigheid in Saudi Arabië – is en wordt nauwelijks notie genomen. Dat hij en de zijnen het gebruik van geweld voor dat doel religieus menen te kunnen rechtvaardigen zegt bovendien zeker iets over religie, maar niet specifiek over ‘de’ islam of ‘de’ islamieten: misantropisch sektarisme is van alle tijden en van alle geloofsrichtingen. Dat fundamentalistische groepen juist onder moslims aan aanhang winnen, heeft meer en meer concrete oorzaken dan mentale gesteldheden alleen: overheden die in het Midden Oosten op alle fronten falen, het slepende conflict rond Palestina, het unilateralisme van de USA, de effecten van globalisering en de groeiende kloof tussen arm en rijk. Wat daarom ook het precieze complex aan factoren mag zijn waardoor een religieus geladen anti-occidentalisme in specifieke regio’s onder specifieke groepen ingang vindt, het is niet minder ideologisch om die ‘bovenbouw’ als uitgangspunt van een verklaring te nemen dan dat een ouderwets-marxistische, maar niet minder relevante betrachting van de ‘basis’ dat zou zijn.

Op een vergelijkbare manier werkt de fixatie op ‘culturen’ of op ‘normen en waarden’ heel versluisend. In de multiculturele decennia die nu achter ons liggen mocht een aantal politiek incorrecte waarheden – criminaliteit onder sommige groepen allochtone jongens; uitblijvende of averechtse effecten van onderwijs in de moedertaal – domweg niet waar zijn. Nu de kogel door de linke kerk is en ‘alles’ mag worden gezegd, blijft evengoed veel onbesproken: een groeiende sociaal-economische kloof en een verdere ethnisering van de klassenverhoudingen; structureel, in sommige gevallen zelfs geïnstitutionaliseerd racisme op de arbeidsmarkt, op straat, in de media, aan de grenzen; alarmerende uitvalpercentages in het lager- en middelbaar beroepsonderwijs; een stokkende internationalisering van werk en wetenschap, ja, zelfs een beginnende *brain drain* van hoogopgeleiden. Ontwikkelingen als deze veroorzaken en versterken elkaar, en zullen dat ook blijven doen zolang discussies over reële verschijnselen te weinig of een verkeerde focus hebben. Neem de maatschappelijke onrust en activiteit rond het thema ‘zinloos geweld’. Naar aanleiding van enkele tragische incidenten doen stille marsen, media en overheid steeds een appèl aan allen: *gij zult tot tien leren tellen*. Dat excessief geweld echter niet zonder meer een probleem is van nu, van ‘de’ samenleving of van ‘de’ jeugd, maar al sinds mensenheugenis van *jongens* tussen de 14 en de 27 die ’s weekends teveel drank en/of drugs consumeren, wordt in de regel nauwelijks benoemd. *Moral panic* – plotselinge, heftige publieke verontwaardiging over oude problemen – bemoeilijkt behalve een scherpe blik ook de zin voor minder eenvoudige verklaringen (vgl. Hunt, 1999: 18ff; Althoff, 2005: 265). Verantwoordelijk voor de moord op zijn leraar was in de eerste plaats die ene Turkse jongen zelf, en daarmee ook zijn ouders en hun opvoeding; verklaringen voor zijn afschuwelijke daad werden schielijk ook gevonden in de Turkse cultuur, de sfeer op ‘zwarte’ scholen, de invloed van de media of het gemak waarmee wapens kunnen worden gekocht. Dat de school zélf ook intrinsiek gewelddadig is – onderdeel van een directief en genadeloos selectie-apparaat, het toneel van veel groepsdruk en pesten, steeds vaker ook met de uiterlijke kenmerken van een bunker – is niet of nauwelijks in de discussie meegenomen. En wat betekent het voor

een individuele VMBO-er¹⁶ om zich te moeten voegen naar de regels van een instituut dat hem nauwelijks voor iets kwalificeert?

Voor een cultureel beschavingsoffensief ter bestrijding van ongewenste gedragingen en loyaliteiten ontbreekt de politiek niet alleen het recht maar domweg ook de middelen. Ook van een moralisering vanuit een burgerlijk midden, waarop Van den Brink hoopt, kan met het oog op de fragmentering of de ethnisering van het samenlevingsverband vooralsnog weinig worden verwacht. Sterker nog: de wanorde is in dit globale tijdperk inmiddels zo groot, dat een herleving van een ‘monoculturalisme’ als nostalgisch, zo niet als in zichzelf heel dwingend moet worden aangemerkt. Graag zou ik hier een warm pleidooi houden voor een herleving van het multiculturalisme, ware het niet dat ook dat dreef en drijft op collectieve toeschrijvingen en daarmee evenzeer aan concrete – materiële, individuele – problematieken voorbij dreigde gaan. Toch is met dat paradigma meer verloren gegaan dan louter kretologie rond onvoorwaardelijk respect. Zo beklemtoonden de christen-democraten nog niet zo lang geleden nog dat emancipatie van de allochtone onderklasse vraagt om allochtone zuilen, compleet met een zichtbare allochtone middenklasse. Ook die optie was in hoge mate nostalgisch en culturalistisch, maar zij ruimde in ieder geval nog wat plaats in voor de weldaden van welvaart.

Ik zou niet durven beweren dat politiek gemotiveerd en meer alledaags geweld of de etnische spanningen van dit moment tot louter economische verschijnselen zouden zijn terug te brengen. Toch houden zij wel degelijk verband met individuele sociaal-economische successen en vooral het gebrek daaraan. En dáár is het, dat de school haar belangrijkste rol heeft te vervullen: het overdragen van zoveel kennis en vaardigheden dat zij een individueel jong mens in staat stelt op eigen kracht en naar eigen vermogen aan een veeleisende wereldsamenleving deel te nemen. Een herbezinning op haar allocatieve functie lijkt me voor het onderwijs op korte termijn dan ook veel vruchtbaarder dan het hameren op haar integratieve taken. Met het oog op de problemen van achterstandsleerlingen, bijvoorbeeld, zou ik daarom eerder pleiten voor minder dan voor meer onderwijs, dat wil zeggen, voor een uitgekleed kerncurriculum zonder poespas in het lager en een meer praktijkgericht en beroepsbegeleidend program in het beroepsonderwijs. Meer Nederlands dus, of ook Engels, in plaats van meer ‘normen en waarden’, een groot offensief tegen aanwijsbaar hoge schooluitval in plaats van tegen vermeend normverval. Dat pubers geporteerd blijken voor deviante, inclusief tot ‘radicaal’ gestempelde ideeën en praktijken is niet nieuw noch op zichzelf verontrustend. Te hopen is, ook voor henzelf, dat zij voldoende vaak uit hun subculturele *niches* kruipen om van gezonde repliek te worden gediend, en vooral op tijd op het spoor van de drie W’s komen zitten – ‘werk, woning en een wijfie’.¹⁷ Beide kan dat op en door de school, die niet *per se* een normaliserend program hoeft op te zetten om voldoende mogelijkheden tot identificatie en kwalificatie te bieden. Ook hierom zou bestrijding van ghettoisering van steden en scholen zou een hoge prioriteit moeten hebben, waarbij het in Nederland vermoedelijk gemakkelijk zal blijken om ganse steden te saneren dan om Artikel 23 van de Grondwet¹⁸ af te schaffen of ook maar aan te passen.

¹⁶ Het Voorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs, een samenvoeging van het vroegere Lagere Beroepsonderwijs met het Middelbaar Algemeen Vormend Onderwijs, biedt jongeren in de regel géén startkwalificatie op de arbeidsmarkt, wél een toelatingsbewijs tot het middelbaar beroepsonderwijs.

¹⁷ Platte, maar gepointeerde samenvatting van het werk van de Reclassering in de jaren ’70 en ’80 van de vorige eeuw. Het Vlaamse Parlement benoemde in 1996 in de armoedebestrijding vergelijkbare W’s: ‘wonen, weten, werken’. <http://jsp.vlaamsparlement.be/docs/stukken/1996-1997/g638-2.pdf> p. 103

Valt er dan echt niet meer op te voeden? Heeft de pedagogiek inderdaad geen antwoord op geweld? Het onmiskenbaar groeiende aantal kinderen met gedrag- en leerproblemen zou – mét hun ouders – werkelijk beter zijn geholpen met specifieke begeleiding op een bijzondere dan met integratie (!) op een reguliere school. Daarenboven vragen de hardnekkige signalen dat het vooral met jongens sociaal-emotioneel en motivationeel uitgesproken slecht is gesteld om meer onderzoek, gericht op de ontwikkeling van specifieke programma's. Fysiek geweld, frustratie en verbale agressie zullen in zulke projecten ongetwijfeld thema's zijn, de omgang met impulsen en emoties. Ik herinner me hoe mijn vriendjes en ik het aloude 'cowboytje en indiaantje' in 1980 omdoopten in 'krakers en ME-ers' en vervolgens lustig met stokken op elkaar insloegen. In die vorm diende het spel om op betrekkelijk onschuldige wijze onze driften bot te vieren, de pikorde opnieuw vast te stellen en tegelijk een schier onbegrijpelijke actualiteit zinvol te duiden. Het beeld schoot me te binnen toen ik het essay van Hans Magnus Enzensberger las, waarin hij de (moslim-)terrorist onlangs probeerde typeren als de spreekwoordelijke *loser*, de jongen die nooit mee mocht spelen, die ook sociaal en economisch altijd verloor. (Enzensberger, 2005)¹⁹ Misschien móeten jongetjes en meisjes anno nu daarom wel virtueel vliegtuigjes in het WTC sturen, gewelddadige, kathartische, *games* spelen, of elkaar desnoods af en toe ongezoeten op het gezicht slaan. Allicht dat een minder verkrampde, reflexieve omgang met driften het hen gemakkelijker maakt groot te worden, weerbaar tegen én hun eigen latente grenzeloosheid én de vele vormen van geweld in een even grenzeloze wereld. (Godot, 2003: 118-119) De normen en de waarden die zij daarbij nodig zullen hebben, ja zelfs de procedures waarmee zij en wij die moeten uit-onderhandelen zijn niet meer als zodanig gegeven. Wat ook het resultaat zal zijn van de spannende zoektocht naar nieuwe regels waarmee we de wanorde van de globale wereld individueel en collectief 'zin'gaan geven, de beklemmende romantiek van de nieuwe 'monoculturalismen' kan daarvan niet het startpunt zijn.

Literatuur

- ALTHOFF M. (2005), 'Het beeld van de jeugd als criminaliteits- en veiligheidsprobleem Een discours-theoretische verklaring', *Pedagogiek*, XXV, 4, 262-278.
- BAKKER N., DEKKER R. & JANSSENS J. (2006), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Verloren, Hilversum.
- BEER P.T. de & SCHUYT C.J.M.(eds.) (2003), *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BERVOETS L. (1994), *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*. St. Beheer IISG, Amsterdam.

¹⁸ Het artikel dat de vrijheid van richting en inrichting van bijzonder onderwijs in Nederland regelt.

¹⁹ Ian Buruma borduurde daar in *The Guardian* op door en duidde de extremist als een seksueel gefrustreerde man, een latente homoseksueel zelfs, die zijn allesbehalve gesublimeerde lusten in misantropisch fanatisme vertaalt. (Buruma 2006)

- BINDER U. (2003), *Wie viel Gemeinschaft braucht die Erziehung? Die moralerzieherischen Implikationen der Liberalismus-/Kommunitarismus-Debatte*, LIT-Verlag, Münster.
- BÖHLER B. (2004), *Crisis in de rechtsstaat. Spraakmakende zaken, verborgen processen*, Arbeiderspers, Amsterdam.
- BOOMKENS R. (2006), *De Nieuwe Wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*, Van Gennep, Amsterdam.
- BRINK B. van den (2005), 'Vrijheid heeft geen politieke kleur' in SNELS (ed.) (2005) *Vrijheid als Ideaal* SUN/Boom, Amsterdam, 38-54.
- BRINK G. van der (2003), *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- BURUMA I. (2006), 'Extremism: the loser's revenge. Can sexual inadequacy or deprivation turn angry young men into killers?', *The Guardian*, zaterdag 25 februari 2006.
- DAALEN R. van & REGT A. (2003), 'Twintigste-eeuwse veranderingen in schoolse disciplineren: ruimte, tijd en beoordeling' in RUPP J.C.C. & VEUGELERS W. (eds.), (2003), *Moreel-politieke heroriëntatie in het onderwijs*, Garant, Apeldoorn, 159 – 190.
- DASBERG L. (1984), *Grootbrengen door Kleinhouden als historisch verschijnsel*, Boom, Amsterdam, (eerste druk 1975).
- DEKKER P. & HART J. de (2005), *De Goede Burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*, SCP, Den Haag.
- DEPAEPE M. (1998), *De Pedagogisering Achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*. Acco, Leuven.
- DEPAEPE M. (2000), 'Grootbrengen door Kleinhouden. Over de historische en pedagogische betekenis van een bestseller uit de Nederlandse pedagogische historiografie' in DEKKER J. & LEVERING B. (eds.) (2000) *Het Grote Dasberg-Debat*, Boom, Amsterdam, 15-40.
- DEPAEPE M., et al. (eds.) (2005), *Paradoxen van Pedagogisering. Handboek pedagogische Historiografie*. Leuven/Voorburg: Acco.
- DIXHOORN A. van (2005), 'Goed burgerlijk leven in de Nederlandse Republiek' in DEKKER P. & HART J. de (eds.) (2005), *De goede burger: Tien beschouwingen over een morele categorie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 20-32.
- ENZENSBERGER H.M. (2005), 'Der radikale Verlierer', *Der Spiegel* 45/2005.
- FOUCAULT M. (1983), *Der Wille zum Wissen. Sexualität und Wahrheit*, Band I, Suhrkamp, Frankfurt a/M. (Frans orig. 1977).
- FOUCAULT M. (1997), *Ethics, Subjectivity and Truth. Essential Works of Michel Foucault*, Vol. I., The New Press, New York.

- GABRIËLS R. & CARLEHAEDEN M (1995), 'Politiek, Recht en Democratie. Een Interview met Jürgen Habermas', KRISIS, 57, XIV, 82-4.
- GILLIGAN C. (1993), *In a different Voice. Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), (orig. 1982).
- GODOT E.A. (2003), *Hoezo Pedagogisch?*, SWP, Amsterdam.
- GRÜNDER H.-U. (2000), 'Die Verteufelung des Bildes in der Geschichte der Pädagogik', *Paedagogica Historica*, XXXVI, 1, 53 – 71.
- HART J. de (2005), *Voorbeelden en Nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Portuyn en Haze*, SCP, 's-Gravenhage.
- HENTIG H. von (2002), *Der technischen Zivilisation gewachsen bleiben. Nachdenken über die Neuen Medien und das gar nicht mehr allmähliche Verschwinden der Wirklichkeit*, Beltz, Weinheim.
- HERRMANN U. (1990), 'Pädagogisierung der Politik und Pädagogisierung der Pädagogik. Zur Konstituierung des pädagogisch-politischen Diskurses der modernen Pädagogik' in HERMANN U. & OELKERS J. (eds) (1990), *Französische Revolution und Pädagogik der Moderne. Aufklärung, Revolution und Menschenbildung im Übergang von Ancien Régime zur bürgerlichen Gesellschaft*, Beltz, Weinheim/Basel, 1990, 15-29.
- HOEKSTRA H. (2005), *Het Hart van de Natie. Morele verantwoordiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919*. Wereldbibliotheek, Amsterdam.
- HORSTER D. & OELKERS, J. (eds.), (2005), *Pädagogik und Ethik*, Verlag für Sozialwissenschaft, Wiesbaden.
- HUNT A. (1999), *Governing Morals. A Social History of Moral Regulation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- KARSTEN S., ELSHOF D., FELIX C., LEDOUX G., MEIJNEN W., ROELEVELD J & SCHOOTEN E. van (2003), *Onderwijssegregatie in Amsterdam. Hoe staat het ervoor en wat willen en kunnen we eraan doen?* SCO-Kohnstamm Instituut, Amsterdam.
- KARSTEN S. & MEIJNEN W. (2005), *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijspolitiek in een tijd van nieuwe verschillen*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam.
- KELLER M. (2005), 'Moralentwicklung und Moralische Sozialisation' in HORSTER D. & OELKERS, J. (eds.) (2005), *Pädagogik und Ethik*, Verlag für Sozialwissenschaft, Wiesbaden, 149-172.
- KRUIHOF B. (2006) "'Godsvrucht en goede zeden bevorderen.'" Het burgerlijk beschavingsoffensief van De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in BAKKER N., DEKKER R. & JANSSENS J. (2006), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*, Verloren, Hilversum, 69 – 80.
- LAQUEUR T. (1990), *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*, University Press, Harvard.

- LEENDERS H. & VEUGELERS W. (2004), 'Waardevormend onderwijs en Burger-
schap. Een pleidooi voor een kritisch-democratisch burgerschap', *Pedagogiek*,
XXIV, 4, december 2004, 362-375.
- MARESCH R. & RÖTZER F. (2001), *Cyberhypes. Möglichkeiten und Grenzen des
Internet*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- OELKERS J. (1992), *Pädagogische Ethik. Eine Einführung in Probleme, Paradoxien
und Perspektiven*, Juventa, Weinheim / München.
- OELKERS J. (2005), 'Glaubensbekenntnisse und Doppelmoral. Einige Verlegenheiten
de Pädagogik' in HORSTER D. & OELKERS, J. (eds.) (2005), *Pädagogik und
Ethik*, Verlag für Sozialwissenschaft, Wiesbaden, 89 – 108.
- ONDERWIJSRAAD (2003), *Onderwijs en burgerschap*, Den Haag, Onderwijsraad.
- OSER F., OSER F., FATKE R. & HÖFFE O. (1986), *Transformation und Entwicklung.
Grundlagen der Moralerziehung*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- OSER F. (2003), 'On becoming Moral. How negative experience can inspire the moral
person' in VEUGELERS & OSER (eds.) (2003), *Teaching in Moral and Democra-
tic Education: Explorations (Explorations)*, Peter Lang, New York, 15 – 42.
- PEARSON M. (2002), 'All their play becomes fruitful: the utopian child of Charles
Fourier' *Radical Philosophy*, 115, 30.
- POSTMAN N. (1982), *The Disappearance of Childhood*, Delacorte Press, New York.
- REGT A. de (1984), *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in
Nederland 1870 -1940*, Boom, Amsterdam.
- SMEYERS P & LEVERING B. (eds.), (2002), *Grondslagen van de wetenschappelijke
pedagogiek. Modern en Postmodern*, Boom, Amsterdam.
- REICHENBACH R. (2001), *Demokratisches Selbst und dilettantisches Subjekt. Demo-
kratische Bildung und Erziehung in der Spätmoderne*. Waxmann, Münster.
- ROOY P. (2005), "'O zaal'ge tijd". Sociaal-democratie en onderwijs' in KARSTEN S.
& MEIJNEN W. (2005), *Leergeld. Sociaal-democratische onderwijspolitiek in een
tijd van nieuwe verschillen*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 77 – 94.
- RÖTZER F. (ed.) (2003), *Virtuelle Welten – reale Gewalt*, Telepolis, Hanover.
- RUPP J.C.C. & VEUGELERS W. (eds.), (2003), *Moreel-politieke heroriëntatie in het
onderwijs*. Garant, Apeldoorn.
- SNELS B. (ed.), (2005), *Vrijheid als Ideaal*, SUN/Boom, Amsterdam.
- STOKVIS P. (2005), *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de
lange 19^e eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- VANOBERGEN B. (2005), 'Over pedagogisering en commercialisering' in DEPAEPE
M., et al. (2005), *Paradoxen van Pedagogisering. Handboek pedagogische Histo-
riografie*. Acco, Leuven/Voorburg, 333-358.

- VELDHEER V. (2005), 'Deugdzaam Staatsburgerschap: de negentiende eeuw', in DEKKER P. & HART J. de (2005), *De Goede Burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*, SCP, Den Haag 33-42.
- VISSER A. (1998), 'Die Evolution der Gesinnung. Ethische Gesellschaften in Europa und den U.S.A. zwischen Wissenschaft und Religion', in Rülcker T. & Oelkers J. (eds.) (1998) *Politische Reformpädagogik*. Peter Lang, Bern (etc.), 323-347.
- VISSER A. (2004), 'Sex, Reinheit und Reformpädagogik. Einige Bemerkungen über die Verbreitung medico-moralischer Ideen' *Zeitschrift für pädagogische Historiographie*, X, 2, 59-67.
- VISSER A. (2005), 'Aufklärung und Erlösung. Friedrich Wyss und die weltliche Moralerziehung 1874-1914' in HORSTER D. & OELKERS, J. (eds.) (2005), *Pädagogik und Ethik*, Verlag für Sozialwissenschaft, Wiesbaden, 76-87.
- VISSER A. (2006), *Aufklärung der Jugend - Pädagogisierung der Öffentlichkeit. Sexualpädagogische Diskurse in der Schweiz um 1900*. In druk.
- VEUGELERS W. & OSER F. (eds.), (2002), *Teaching in moral and democratic education*. Peter Lang, Bern/New York.
- VEUGELERS W. (2003), *Waarden en Normen in het Onderwijs. Zingeving en humanisering; autonomie en sociale betrokkenheid*, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.
- WEEKS J. (2000), *Making Sexual History*, Polity Press, Cambridge.

DE ONTMASKERING VOORBIJ

Anton Derks¹

Het Vlaams Belang hield vorig jaar in november voor het eerst een economisch congres. Door zich te profileren als een partij met een volwaardig ideologisch programma tracht ze het imago van *single-issue* partij die niet regeringsbekwaam is zich af te schudden. Het uitstippelen van een economisch programma werd een moeilijke evenwichts-oefening. Binnen de partij bestaan immers ideologische meningsverschillen tussen een conservatief-liberale, marktkapitalistische strekking enerzijds en een economisch nationalistische, corporatistische en protectionistische strekking anderzijds. Met haar economisch congres probeert het VB het bedrijfsleven gunstig te stemmen en dat is goed nieuws voor de protagonisten van het harde liberalisme binnen de partij. Niet toevallig werd het congres voorgezeten door Gerolf Annemans. Hij staat, samen met bijvoorbeeld Alexandra Colen, al langer bekend als het boegbeeld van de conservatief liberale strekking van de partij.

De vraag is of het VB met een economisch rechtse positionering niet een belangrijk deel van haar electorale arbeidersachterban zal afstoten. Volgens een gangbare analyse scoort het VB bij de laaggeschoolde arbeiders enkel vanwege haar autoritaire en conservatieve standpunten over migratie, veiligheid, opvoeding en moraal. De rechtse standpunten op sociaal-economisch vlak worden dan geacht in strijd te zijn met de natuurlijke belangen én opinies van dit deel van het electoraat. Wie de ‘kleine man’ wil terugwinnen van het VB, moet hem confronteren met het ware, economisch rechtse gelaat van deze partij, zo luidt dan de boodschap. Het geloof in een dergelijke ontmaskeringsstrategie berust mijns inziens op een fundamentele misvatting die de ontwikkeling van een succesvolle strategie tegen extreem-rechts in de weg staat.

De mythe van de economisch linkse arbeider strookt immers niet met bevindingen uit sociologisch onderzoek. Onderzoek toont herhaaldelijk aan dat mensen in sociaal kwetsbare posities in grote mate verzuchten naar gelijkheid, maar tegelijk vanuit een onbehagen sterk vatbaar zijn voor een economisch rechts discours dat fors uithaalt naar de verzorgingsstaat (‘hangmat’, ‘sociaal profitariaat’), de belastingdruk en de gulzige overheid (zie bijvoorbeeld Derks 2004, 2005). Wie de verrechtste arbeider terug naar links wil doen overhellen, kan maar beter gewapend zijn met een goed inzicht in de aantrekkingskracht van een economisch rechts discours.

Zoals gezegd, tapt het economisch discours van het VB uit twee rechtse vaatjes: de liberale marktideologie en het economisch nationalisme. Beide stromingen hebben een potentieel om de gevoelens van sociale onrechtvaardigheid die leven bij mensen in kwetsbare sociale posities aan te spreken en te kanaliseren naar rechts. De liberale marktideologie hanteert een meritocratisch billijkheidsprincipe dat verdienste en verloning koppelt aan individuele prestatie. ‘Voor wat, hoort wat’ en wie hard werkt, stelt zich verdienstelijk op. Volgens de klassieke liberale economie biedt de brede toepassing van het marktprincipe de beste garantie op een billijke verdeling van de welvaart. Arbeid, inzet en creativiteit worden beloond, luiheid en gebrek aan inzet bestraft. Deze opvatting heeft ook voor een

¹ Gastdocent Vrije Universiteit Brussel

groot deel van de laagopgeleide arbeiders een wervingskracht. De meeste mensen, de traditionele arbeiders op kop, zien zichzelf immers liever gecast in de rol van hardwerkende, zelfredzame en verdienstelijke arbeider, dan in de rol van iemand die op de overheid aangewezen is om in zijn levensonderhoud te voorzien.

Het economisch nationalisme heeft zijn wortels in een totaal andere ideologische traditie, meer bepaald de volksnationalistische versies van het solidarisme en het corporatisme. Bij de omvorming van het Vlaams Blok tot het Vlaams Belang schrapte de partij het solidarisme uit haar grondbeginselen, maar de basis van deze op het Verdinaso geïnspireerde ideologie blijft ook in de nieuwe partij aardig overeind. Het solidarisme is in tegenstelling tot het liberalisme een anti-individualistische ideologie. Het appelleert aan nostalgische, antimodernistische sentimenten vanuit een geïdealiseerd beeld van een eengemaakte volksgemeenschap. Het nationalistische solidarisme huldigt het principe van de klassensolidariteit en zet zich daarom sterk af van het socialisme en het linkse syndicalisme. “Staken schaadt, werken baat”, deze oude VB slogan kan inderdaad vanuit de solidaristische traditie worden begrepen. Maar ook de nationalistische kritieken op het ‘ongebreedeld kapitalisme’, de globalisering en de macht van de multinationals passen in dit plaatje. Deze fenomenen zijn volgens de nationalistische kritiek immers bedreigend voor de traditionele culturele identiteit van de organische volksgemeenschap. Daarnaast moet ook de verzorgingsstaat het ontgelden, omdat deze de spontane solidariteit vanuit de volksgemeenschap zou vernietigen en mensen afhankelijk zou maken van een anoniem, bureaucratisch, grootschalig en ondoorzichtig bolwerk. De intellectuele grondslag van het rechtse solidarisme werd gelegd door de auteurs van de zogenaamde ‘conservatieve revolutie’ vanaf het einde van de 19de eeuw. Deze stroming is echter niet blijven stilstaan. Ze wordt voortdurend geactualiseerd door verschillende organisaties, zowel door radicale actiegroepen zoals de “nationalisten tegen globalisering” als door intellectuele ideologen van nieuw rechts (zoals de Franse filosoof Alain de Benoist of de auteurs uit het Vlaamse tijdschrift TeKoS), evenals door de zogenaamde sociaal-nationalisten die men (vooral in Frankrijk) ook onder socialisten aantreft.

Het VB beperkt de grondslag van de solidariteit tot de eigen etnische groep, of, zoals men in de nieuwe beginselverklaring van de partij kan lezen, tot “de volksgemeenschap van burgers, die voldoende verbondenheid hebben met elkaar, op grond van culturele identiteit of op grond van een gemeenschappelijke geschiedenis en beschaving”. Het pleidooi voor werk en sociale zekerheid “voor het eigen volk eerst” kan zeer aantrekkelijk zijn voor mensen in ondergeschikte posities. Het speelt niet enkel in op het economisch eigenbelang, maar het plaatst deze mensen ook in de aantrekkelijke rol van “hardwerkende Vlaming” en van “volwaardig lid” van een “hechte, solidaire volksgemeenschap”. Het ongenoegen en de sociale frustraties worden gekanaliseerd naar de externe zondebok, in het bijzonder de groepen die niet thuishoren in het ideaalbeeld van het eengemaakte, Vlaamse volk. Hier treffen we het bonte gezelschap aan van migranten, asielzoekers, het ‘sociaal profitaat’, de ‘volksvreemde’ politieke klasse, de bureaucraten en natuurlijk de Walen met de PS in een bijzondere hoofdrol. De aantrekkingskracht van het anti-migrantendiscours op laaggeschoolde arbeiders is reeds herhaaldelijk in sociologisch onderzoek aangetoond en is intussen voldoende gekend (Depickere & Swyngedouw 2002). Minder bekend maar eveneens duidelijk is de vaststelling dat mensen met een lage sociale status – vaak zelf werkloos of afhankelijk van een leefloon – er vaak de meest hardvochtige meningen op nahouden als het gaat

over andere onfortuinlijke steuntrekkers (Kochuyt 1999). De competitie, naijver en wederzijdse schimppartijen zijn vaak vooral te begrijpen als krampachtige pogingen om de eigen waardigheid te behouden.

Wie een electoraat aan zich wil binden, moet niet enkel met een partijprogramma, maar ook, of misschien zelfs vooral, met een verhaal naar buiten komen. De twee rechtse stromingen die men in het VB aantreft, de economisch liberale en de solidaristische, hebben elk een andere achtergrond en ideologie, wat moeilijkheden kan opleveren om een coherent partijprogramma uit te werken. Maar de twee stromingen vinden elkaar wel in een gemeenschappelijk verhaal, dat intern een belangrijk bindmiddel kan vormen, en dat ook naar buiten toe een bijzonder sterke aantrekkingskracht uitoefent. Dat is het verhaal van de parasitaire klasse die zich onrechtmatig verrijkt op de kap van de ‘hardwerkende’ Vlaming.

Het verhaal van de parasitaire klasse beschikt over drie elementen die onmisbaar zijn om een brede massa, en in het bijzonder sociaal kwetsbare groepen, aan te trekken. Het plaatst de betrokkenen in een duidelijke, cultureel herkenbare rol waar mensen zich mee kunnen en willen identificeren (in dit geval de slachtofferrol). Ten tweede biedt deze rol een kader aan waarmee mensen hun ongenoegen kunnen plaatsen. En tenslotte biedt het een uitzicht op een ‘betere’ wereld.

Het verhaal van de parasitaire klasse is uiteraard geen uitvinding van het VB. Het werd in het verleden reeds succesvol vertolkt door het Marxisme. De rechtse variant van het verhaal viseert niet langer de kapitalistische uitbuiters maar wel de migranten en andere ‘volksvreemde elementen’. Hoe komt het dat het linkse verhaal van de parasitaire klasse bijna volledig van het toneel is verdwenen? Links heeft haar lot in sterke mate verbonden aan de verzorgingsstaat. Hierdoor heeft ze ongetwijfeld een belangrijke bijdrage geleverd in de verbetering van de sociale en materiële levensomstandigheden, maar tegelijk heeft ze zichzelf hierdoor op verschillende manieren kwetsbaar gemaakt. Door de verbetering van de levensomstandigheden verminderden de klassenconflicten en hierdoor werd het linkse verhaal van de parasitaire klasse minder pertinent. De verburgerlijking van de arbeidersklasse kende zijn hoogtepunt in de gouden jaren zestig. Het nieuwe onbehagen dat de laatste decennia opgang maakt, heeft veel minder een materiële dan wel een culturele grondslag. Het treft vooral mensen die de overgang naar de zogenaamde postindustriële kennismaatschappij, en de daarmee verbonden waarde-transitie, moeilijk kunnen verteren. Links heeft deze problematiek niet snel genoeg erkend, ze is te lang meegegaan in het verhaal van de kennismaatschappij dat voor bepaalde groepen, in het bijzonder de laagopgeleiden, geen aantrekkelijk perspectief biedt. “Wij zorgen voor uw sociale zekerheid” kan dan overkomen als een magere troost voor een geschonden waardigheid. Rechts heeft hier handig op ingespeeld met haar bijtende kritiek op de verzorgingsstaat.

Om het tij van de verrechtsing te keren is meer nodig is dan het ontwikkelen van een goed partijprogramma en een degelijk bestuur. Het belangrijkste probleem waar links nu mee geconfronteerd wordt is niet dat het geen programma heeft, maar wel dat het geen verhaal heeft. Het zal dus lang niet volstaan om luid te roepen dat het VB, ook op economisch vlak, een rechtse partij is om te verwachten dat de arbeidersachterban van die partij zich hierdoor zal laten afschrikken. De ontmaskeringsstrategie lijkt dan een krampachtige verdediging, die in de eerste plaats de eigen ideologische zwakte moet maskeren.

De malaise van links treft niet enkel Vlaanderen, ook elders in Europa worden sociaal-democratische partijen geconfronteerd met moeilijkheden om de traditionele arbeidersachterban te bereiken. Vele partijen lijken deze evolutie te beschouwen als een voldongen feit en richten zich naar de brede middenklasse en de zogenaamde ‘median voter’ (Kitschelt 1994, 1995). Na Stevaerts verhoogde ‘de mensen’, is het nu de beurt aan ‘iedereen’. Probleem is dat dit centrum reeds overbevolkt is, zodat profilering vooral een kwestie wordt van marketing, media en ‘goed bestuur’. Het ontwikkelen van een alternatief dat aantrekkelijk is voor de lager geschoolde en vaak verzuurde arbeiders, ligt dan ook niet voor de hand. De ontwikkeling van een ‘ethisch socialisme’ is evenmin evident. Waar moet het socialisme zijn ethische boodschap vandaan halen? Ethiek vindt immers uitdrukking in culturele tradities en wordt verwezenlijkt via verhalen, rituelen en de semiotiek van de ons omringende culturele objecten. Met het einde van de socialistische arbeidersbeweging en haar symboliek, is het socialisme in belangrijke mate verworden tot een rationele, materialistische en technocratische beweging. Socialisten stellen zich voor als verdedigers van de gelijkheid. Maar het is niet door het definiëren van een abstracte waarde dat men een verhaal heeft, laat staan een inspirerende ideologie met een ethisch appel. Bovendien wordt deze waarde door iedereen geclaimd, met inbegrip van het VB. Het komt er dan op aan een onderscheidend verhaal te brengen over ongelijkheid en sociale onrechtvaardigheid. Het verhoogde dat gelijke startkansen niet volstaan, maar dat er ook sterk herverdeeld moet worden naar gelijke uitkomsten, blijft tot op heden vooral een principe en een uitgangspunt voor beleid, maar is nog onvoldoende geïntegreerd in een geloofwaardig en wervend ideologisch verhaal.

Literatuur

- DEPICKERE, A. & M. SWYNGEDOUW (2002). Verklaringen voor het succes van extreem-rechts getoetst, p. 1-25 in M. Swyngedouw & J. Billiet (red.) *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven/Leusden, Acco.
- DERKS, A. (2004). "Are the underprivileged really that economically 'leftist'? Attitudes towards economic redistribution and the welfare state in Flanders." *European Journal of Political Research* 43(4): 509-521.
- DERKS, A. (2005). "Populisme en de ambivalentie van het egalitarisme. Hoe rijmen sociaal zwakkeren een rechtse partijvoorkeur met hun sociaal-economische attitudes?" *Res Publica* 47(4): 528-553.
- KITSCHOLT, H. (1994). *The Transformation of European Social Democracy*. New York, Cambridge University Press.
- KITSCHOLT, H. (1995). *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- KOCHUYT, T. (1999). *Over een Ondercultuur. Een cultuursociologische studie naar de relatieve deprivatie van arme gezinnen*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Departement Sociologie, KU Leuven.